

PHOENIX

H O E N I X

40,2
1994

EX ORIENTE
LUX
LEIDEN 1994

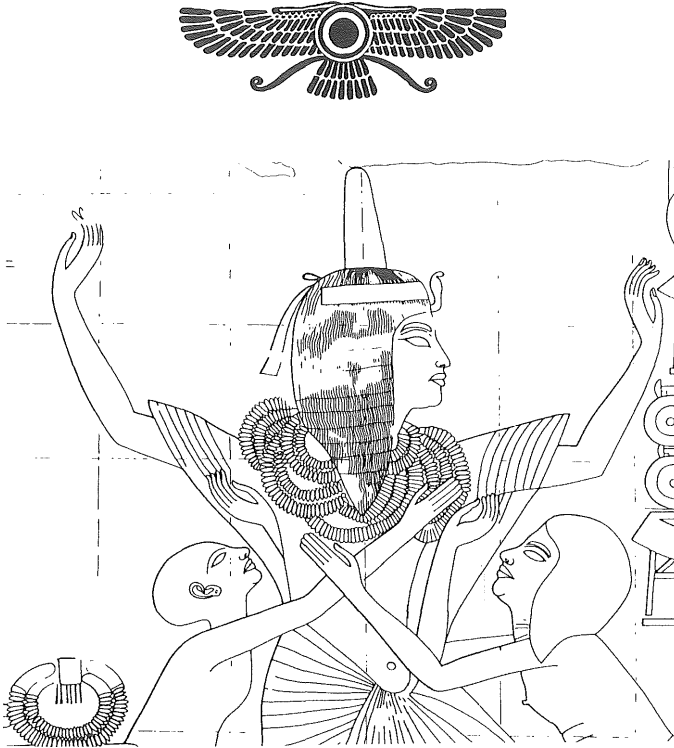
Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerkstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Schopenhauerstraat 209, 7323 LZ Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Doordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	Dr R. van Walsem, Egyptologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift- filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel.
071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Vrouwenkopje, gevonden in 1979 te Deir 'Alla (IJzertijd IIc = Neo-Assyrische periode;
ca. 750-600 v. Chr.), terracotta, hoogte 6,2 cm. RMO Leiden.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Huldiging van Horemheb als generaal na een geslaagde militaire expeditie. Reliëf uit het graf te Saqqâra, naar: G.T. MARTIN, *The Memphite Tomb of Horemheb Commander-in-Chief of Tutankhamûn*, London 1989, pl. 107. Zie de bijdrage van J. VAN DIJK in dit nummer.

INHOUD

Personalia Orientalia	60
Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon .. J. VAN DIJK	62
Een „grenstempel” te Sjenhoer bij Qoes J. QUAEGBEUR EN C. TRAUNECKER	79
Verdwijnen de „Dark Ages”?	E.CH.L. VAN DER VLIET 94
De boeken van Samuël in een nieuw licht, een bespreking W.A.M. BEUKEN	109
Boekennieuws	117

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A. A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phœnix*; Drs. G. H. DE KNEGT, penningm.; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingen-programma; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 17 februari 1994 promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen R. SCHMITT op het proefschrift *Philistäische Terrakottafgurinen. Archäologische, ikonographische und religionsgeschichtliche Beobachtungen zu einer Sondergruppe palästinischer Kleinplastik der Eisenzeit*. Zoals uit de titel al blijkt beschouwt Schmitt de zogenaamde Filistijnse ceramiek uit Palestina als lokaal aardewerk, dat gemaakt en gebruikt werd in het zuidelijke kustgebied. Technisch gesproken was dat eigenlijk al algemeen geaccepteerd omdat o.a. in Asdod pottenbakkerijen gevonden zijn waar dit aardewerk gemaakt werd. Schmitt maakt duidelijk dat ook de vormen en motieven van de versieringen goed verklaard kun-

nen worden uit de lokale cultuur van die periode. Er is geen sprake van dat het aardewerk iets zou kunnen zeggen over de (Aegeïsche) herkomst van de Zeevolken, tot wie de Filistijnen zouden hebben behoord. De promotie had plaats bij Prof. Ed Noort. Schmitt is nog een leerling van hem uit Hamburg.

Op 6 april heeft de Faculteit der Godgeleerdheid Prof. dr C.A. Labuschagne gehuldigd i.v.m. het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Door zijn dankbare leerlingen en collegae werd hem een feestbundel aangeboden: *Studies in Deuteronomy*. Een uitgave van Brill, Leiden. Zoals bekend heeft prof. Labuschagne zich de laatste jaren zeer intensief met dit bijbelboek bezig gehouden.

HOREMHEB EN DE STRIJD OM DE TROON VAN TOETANCHAMON

JACOBUS VAN DIJK

Wanneer aan het eind van de 14e eeuw v. Chr. de jonge Amarna-prins Toetanchaton de troon bestijgt, komt er een eind aan de religieuze revolutie van Achnaton die Egypte in een diepe crisis had gestort. Egypte wendt zich weer tot de traditionele goden, het hof verlaat Amarna en keert terug naar Memphis en Toetanchaton verandert zijn naam in Toetanchamon. Maar de koning is nog te jong om zelfstandig te regeren en enkele hoge ambtenaren, onder wie Horemheb, Eje en Maya, oefenen de werkelijke macht uit. Als Toetanchamon na een regering van ruim 9 jaar onverwacht kinderloos sterft, volgt eerst Eje, dan Horemheb hem op. De omstandigheden rond deze troonswisselingen zijn duister en vooral de relatie tussen Eje en Horemheb is raadselachtig. Werkten zij in goede harmonie samen of was er sprake van rivaliteit of zelfs vijandschap tussen de twee?

Amenhotep III

Bij de dood van Toethmosis IV komt de jeugdige Amenhotep III op de troon. Hij is dan vermoedelijk 12 jaar oud, reden waarom zijn moeder Moetemwia gedurende de eerste jaren van zijn regering als regentes optreedt. Al spoedig na zijn troonsbestijging huwt Amenhotep III een vrouw genaamd Teje, die vanaf dat moment de titel „Grote Koningin” draagt. Deze Teje was van niet-koninklijke bloede; op de zgn. huwelijks-scarabeeën van Amenhotep III, die als een soort trouwkaartjes werden verspreid onder hoge functionarissen in binnen- en buitenland, vermeldt de koning ook de namen van Teje's ouders, Yoeia en Tjoeioe. Deze Yoeia was een zeer aanzienlijk man. Tot zijn vele titels behoorden onder meer die van commandant van de cavalerie (*imy-r ssm*), hogepriester van de god Min in Achmîm (*hm-ntr tpy n Mnw m 'Ipw*), and godsvader (*it-ntr*). Vooral de laatste titel is belangrijk, want het staat wel vast dat tenminste één van de betekenissen van deze titel „leermeester van de koning” is en dat hij daarnaast ook „schoonvader van de koning” kan betekenen. Het is dus heel goed mogelijk dat deze Yoeia belast was met de staatkundige, religieuze en militaire opleiding van de jonge Amenhotep III, en dat deze leraar-leerling relatie werd bekroond met het huwelijk van de vorst met Yoeia's dochter. Op de genoemde titels en op enkele andere belangrijke leden van deze kennelijk zeer invloedrijke familie zullen we zo dadelijk terugkomen.

Achnaton en Nefertiti

Amenhotep III regeerde gedurende ruim 38 jaar, maar tegen het eind van zijn regering schijnt hij zwak en ziekelijk geweest te zijn. De kroonprins, die volgens de dynastieke traditie Toethmosis heette, was al vóór zijn vader overleden, en het is dus een andere zoon, Amenhotep IV, die nu de troon bestijgt. Of dit pas bij de dood van Amenhotep III gebeurde of nog tijdens diens leven is onzeker. De waarschijnlijkheid en de eventuele duur van zo'n co-regentschap is één van de meest omstreden problemen uit de geschiedenis van Egypte, vooral ook omdat het standpunt dat men in deze kwestie inneemt verregaande implicaties heeft voor de verdere chronologie van dit tijdvak, niet alleen voor wat betreft Egypte, maar ook voor de rest van het Nabije Oosten. Een kleine groep Egyptologen verdedigt een langdurig co-regentschap (van ca. 12 jaar), maar over het algemeen wordt aangenomen dat een co-regentschap van de twee Amenhoteps niet erg waarschijnlijk is, en dat, als het al heeft bestaan, zo'n periode van gezamenlijk koningschap hoogstens 1 à 2 jaar heeft geduurd.

Al vrij snel na zijn troonsbestijging voert Amenhotep IV een radicale hervorming van de Egyptische religie door. Over deze intrigerende episode is waarschijnlijk meer geschreven dan over enige andere periode uit de Egyptische geschiedenis, en het is daarom niet nodig er hier lang bij stil te staan. Amenhotep IV schuift de goden van Egypte en vooral de rijksgod Amon en diens goddelijke familie aan de kant en vervangt de polytheïstische godsdienst van Egypte door een monotheïstische. In deze godsdienst is alleen nog plaats voor één enkele godheid, één die bovendien niet in de traditionele mensen- of dierengedaante, of een mengvorm daarvan, wordt vereerd, maar in de vorm van het direct voor iedereen waarneembare hemellichaam de zon, in het Egyptisch *p3 itn*, de Aton. Amenhotep IV verandert zijn naam in Achnaton, keert de residentie Memphis en de religieuze hoofdstad Thebe de rug toe, en stampst binnen korte tijd een geheel nieuwe hoofdstad uit de grond, gebouwd op maagdelijke bodem: de stad Achetaton, „Horizon van Aton”, die nu bekend staat als Amarna. Ook het toekomstige graf van de koning wordt in de rotsen bij Amarna uitgehakt i.p.v. in het Dal der Koningen bij Thebe, en het zelfde geldt voor de belangrijkste hofdignitarissen, die eveneens rotsgraven laten aanleggen bij Amarna.

Al vóór de verhuizing naar Amarna was Achnaton getrouwd met Nefertiti, die gedurende zijn hele regering zijn Grote Koningin bleef. Over de achtergrond van deze beroemde koningin is hoegenaamd niets bekend; speculaties op dit punt zijn er wel, met name over een buitenlandse

afkomst of over een verwantschap met de familie van Yoeia en Tjoeioe, maar bewijsmateriaal ontbreekt ten enen male, en deze speculaties kunnen dan ook nauwelijks serieus genomen worden. Wat wel bekend is, is dat Nefertiti al vroeg in de regering van Amenhotep IV, nog vóór de verhuizing naar Amarna, een ongehoord invloedrijke positie innam, één die haar vrijwel tot co-regent van haar echtgenoot maakte. Verder weten wij dat zij Achnaton zes dochters baarde; de successievelijke verschijning van deze dochters in reliëfs en schilderijen in de graven, tempels en paleizen van Amarna vormen een belangrijk aanknopingspunt voor de relatieve chronologie van deze periode. Nergens in de vele voorstellingen van het koninklijk paar met hun zes dochters verschijnt ooit een mannelijke nakomeling, zodat het wel als vaststaand mag gelden dat Achnaton bij Nefertiti geen zonen had. Wel is er de laatste jaren steeds meer materiaal te voorschijn gekomen dat bewijst dat Achnaton nog minstens één andere belangrijke vrouw had. Deze heette Kiya. Helaas geldt ook voor haar dat we niets over haar herkomst of afkomst weten. Haar naam komt niet alleen voor op een aantal grafvoorwerpen dat later voor andere koninklijke begrafenissen is hergebruikt, maar ook op een relatief groot aantal blokken van een paleis in Amarna, blokken die later zijn hergebruikt als bouwmateriaal voor een tempel van Ramses II in Hermopolis. En het is op één van deze blokken dat wij ook de enige vermelding vinden van een mannelijke nakomeling van Achnaton. Deze wordt aangeduid als „lijfelijke zoon des konings”, en zijn naam is Toetanchoeaton. Vaak wordt aangenomen dat deze Toetanchoeaton een zoon van Achnaton en Kiya was, hoewel geen van beide ouders op het betreffende blok met name wordt genoemd. Het is ook mogelijk dat Toetanch(oe)aton een zoon van Achnaton's oudste dochter Meretaton was, of misschien van de tweede dochter, Meketaton. In elk geval schijnt Kiya Achnaton een dochter te hebben geschonken, Baketaton geheten, die lang voor een nakomertje uit het huwelijk van Amenhotep III en koningin Teje is aanzien.

Smenechkare en Toetanchamon

De laatste jaren van Achnatons regering zijn in nevelen gehuld. In zijn 12e regeringsjaar verdwijnt Nefertiti plotseling van het toneel; ongeveer te zelfder tijd verschijnt een co-regent op de troon die in de Egyptologische literatuur vrijwel altijd als Smenechkare wordt aangeduid. De meeste monumenten noemen hem echter anders, en wel „Nefer-neferoe-aton, bemind door De-Enige-van-Re (= een bijnaam van Achnaton)” met de

troonnaam „Anch-cheperoe-re, bemind door Nefer-cheperoe-re (= de troonnaam van Achnaton)”. Deze laatste naam komt ook in de vrouwelijke vorm Ancht-cheperoe-re voor en bovendien is Nefer-neferoe-aton één van de meest frequente namen van Nefertiti. De Britse Egyptoloog John Harris heeft daarom de elegante en zeer aantrekkelijke hypothese voorgesteld, dat deze Anch-cheperoe-re niemand minder is dan Nefertiti, die vanaf Achnatons jaar 12 officiëel als co-regent regeerde en die na de dood van Achnaton in diens jaar 17 nog korte tijd alleen verder regeerde als Smenechkare. De voornaamste moeilijkheid hierbij is dat deze co-regent enkele malen samen genoemd (en eenmaal zelfs afgebeeld) wordt met een koninklijke gemalin, Meretaton, de oudste dochter van Achnaton en Nefertiti. Wat ook de oplossing van dit raadsel moge zijn, na de dood van Achnaton en zijn co-regent is er nog maar één enkele mannelijke nazaat die voor troonopvolging in aanmerking komt, en wel de zeer jeugdige Toetanchaton.

Deze prins was op dat moment niet veel ouder dan een jaar of negen. Hij trad in het huwelijk met één van de zes dochters van Achnaton en Nefertiti, zijn halfzuster Anchesenpaäton. In tegenstelling tot de situatie bij de troonsbestijging van Amenhotep III was er nu geen koninginmoeder die als regentes kon optreden. Toch kon van de 9-jarige koning nauwelijks verwacht worden dat hij in staat was zelf te regeren, en er zijn dan ook verschillende inscripties waarin op discrete maar niet mis te verstane wijze wordt duidelijk gemaakt dat de feitelijke macht werd uitgeoefend door een relatief klein groepje hoge functionarissen aan het hof. Maar voordat wij overgaan tot de introductie van deze figuren nog kort iets over het verdere verloop van de gebeurtenissen. Aanvankelijk resideert Toetanchaton nog in Amarna, maar uiterlijk in zijn tweede regeringsjaar wordt er een definitief einde gemaakt aan Achnatons religieuze experiment. Amarna wordt verlaten, het hof keert terug naar Memphis, de traditionele religie wordt in ere hersteld, de verwaarloosde tempels in heel het land worden weer in werking gesteld en de koning en de koningin veranderen hun namen in Toetanchamon en Anchesenamon. Dan, in zijn tiende regeringsjaar, sterft de jonge koning plotse-ling en geheel onverwacht. Nu is er geen enkele mannelijke nakomeling van de dynastie meer over. De troon wordt eerst bezet door een zekere Eje. Deze Eje was oud genoeg om Toetanchamons grootvader te kunnen zijn en hij stierf dan ook reeds in zijn 4e regeringsjaar. Dan bestijgt Horemheb de troon, een man zonder enige bloedverwantschap met het koningshuis, en met hem begint feitelijk de nieuwe dynastie, de Negen-tiende.

Figuren rond Toetanchamon

Zoals gezegd wordt de geschiedenis vanaf het moment van Toetanchamons troonsbestijging bepaald door een klein aantal invloedrijke personen die namens de jonge farao regeerden en waarvan er twee na zijn dood zelf de troon bestegen. Deze figuren zullen we nu kort de revue laten passeren. Allereerst is daar de figuur van Eje. Deze Eje duikt voor het eerst op in Amarna, waar hij één van Achnatons meest aanzienlijke hovelingen was. Hij heeft bij de stad een groot rotsgraf laten uithakken dat o.a. bekend is omdat het de meest uitgebreide versie bevat van Achnatons beroemde Aton-hymne. Helaas weten we niet zeker wie Eje's ouders waren, want hij noemt die nergens in zijn graf of op zijn latere monumenten. Toch is het mogelijk voor dit probleem een redelijk aannemelijke oplossing te vinden. Eje's belangrijkste titels lijken nl. als twee druppels water op die van Yoeia, de schoonvader van Amenhotep III. Ook Eje was commandant van de cavalerie en godsvader; hogepriester van Min in Achmîm was hij niet, maar dat valt ook nauwelijks te verwachten in Amarna, waar immers de traditionele goden van Egypte taboe waren. Wel weten we dat verscheidene familieleden van Eje uit Achmîm kwamen en sommigen van hen zien we later, als Eje koning is, in functie als hogepriester van Min. Ook heeft Eje als koning uitgerekend in Achmîm een rotstempel voor de god Min laten aanleggen. Het ligt dus voor de hand dat Eje direct verwant was met de één generatie oudere Yoeia, en het lijkt wel het meest aannemelijk dat Eje een zoon van Yoeia en Tjoeioe was. Dat betekent dan tevens dat hij een broer van koningin Teje en een zwager van Amenhotep III was. Eje was getrouwd met een zekere Ty, die een hoogst uitzonderlijke positie inneemt onder de vrouwen van de Amarna hovelingen. Zij wordt in Eje's graf nl. als vrijwel even belangrijk als haar echtgenoot afgebeeld; zij is één van de twee vrouwen in de Egyptische geschiedenis die samen met hun echtgenoot het „Goud van Eer” ontvangen, een hoge koninklijke onderscheiding die in vrijwel alle gevallen die wij kennen aan mannen wordt uitgereikt. Deze eer heeft Ty te danken aan het feit dat zij de „opvoedster van de Grote Koningin” Nefertiti was. Uit dit feit kunnen we tevens met grote waarschijnlijkheid afleiden dat Nefertiti geen dochter van Eje en Ty was, zoals soms wordt beweerd. Ty is alleen „opvoedster” van de koningin en alleen zij draagt deze titel, nergens wordt Eje met deze functie in verband gebracht en nergens worden Eje en Ty als vader en moeder van Nefertiti aangeduid. Eje's belangrijkste titel is ongetwijfeld die van „godsvader”; zo belangrijk is deze, dat Eje soms in Amarna-teksten simpelweg als „de godsvader” wordt aangeduid, zonder naam of verdere titels. Boven-

dien nam Eje bij zijn latere troonsbestijging deze niet-koninklijke titel op in zijn cartouche, wat hoogst ongebruikelijk was. Deze titel en de nadruk die erop gelegd wordt, maken waarschijnlijk dat Eje in dezelfde relatie tot Achnaton stond als zijn vader Yoeia tot Amenhotep III: die van leermeester. Dat zou bovendien goed overeenkomen met Ty's functie van „opvoedster” van Nefertiti. Ook onder de regering van Toetanchamon blijft Eje de titel „godsvader” dragen, en het is dan ook heel goed mogelijk dat hij dezelfde functie ook in Amarna uitoefende als leermeester van prins Toetanchaton.

De volgende persoon op het strijdtoneel is een zekere Nachtmin, een man die overduidelijk in het kamp van Eje thuishoort. Eigenlijk zijn er minstens drie personen van die naam, hoewel het niet uitgesloten is dat twee van hen in werkelijkheid één en dezelfde Nachtmin zijn. Deze twee of drie personen zijn zeer waarschijnlijk allemaal familieleden van Eje, afkomstig uit Achmîm. De Nachtmin die ons hier het meest interesseert was een hoge militair, een generaal; hij droeg een vijftal zeer fraaie houten oesjabti-beeldjes bij aan de grafinschrijft van Toetanchamon, een hoge eer, die op een nauwe relatie met de koning wijst. Verder is deze Nachtmin bekend van twee fragmenten van een magnifiek dubbelbeeld dat hemzelf en zijn vrouw voorstelt en dat geldt als één van de grootste meesterwerken van de Egyptische beeldhouwkunst. In het restant van de inscriptie op de achterzijde van dit beeld noemt Nachtmin zich „zoon des konings”. Helaas breekt de tekst onmiddellijk na deze titel af en men heeft wel voorgesteld de titel aan te vullen als „koningszoon van Koesj”, de officiële titel van de onderkoning van Nubië, die vaak helemaal niet werkelijk een zoon van de koning was. Maar de verschillende onderkoningen van Nubië uit deze periode zijn uitstekend bekend, en er is geen lacune in de opvolging van de diverse bezetters van dit ambt, zodat er voor een onderkoning Nachtmin geen plaats is. Maar als Nachtmin een echte koningszoon was, wie was dan zijn vader? Stilistisch gezien kan er geen twijfel bestaan over de datering van het beeld in de periode na Amarna; dit beperkt het aantal mogelijkheden aanzienlijk. Amenhotep III komt niet in aanmerking, evenmin als Achnaton, om maar te zwijgen van de jong en kinderloos gestorven Toetanchamon. De enige mogelijkheid die overblijft is Eje. Helaas stuit deze mogelijkheid op grote problemen. Er is nl. nog een ander (zeer onvolledig gepubliceerd) fragment van een beeld van Nachtmin, dat zich evenals het zojuist genoemde beeld in het Museum te Cairo bevindt. Het is de onderste helft van een beelden-groep, die Nachtmin zittend tussen zijn vrouw en zijn moeder afbeeldt. Helaas is de naam van de vrouw weggelaten, zodat we nog steeds niet weten hoe de beroemde „Vrouw van Nachtmin” van het eerstgenoemde

beeld heette. De naam van Nachtmîns moeder, een priesteres van Min en Isis uit Achmîm, is Ioey. Omdat Eje's vrouw (en latere koningin) Ty heette is het onwaarschijnlijk dat Nachtmîn een lijfelijke zoon van Eje was. Misschien was Nachtmîn een kleinzoon van Eje, die, omdat Eje zelf geen zoon had, door deze bestemd was hem als koning op te volgen.

De derde persoon rond de troon van Toetanchamon is Maya. Over hem kunnen we kort zijn, want in de strijd om de troon die na de dood van de koning losbarst, speelt hij een rol op de achtergrond; hij was niet zelf troonpretendent. Maya, of May, zoals hij in oudere inscripties heet, groeide waarschijnlijk op aan het hof van Amenhotep III. Hij diende ook Achnaton en liet zich een rotsgraf in Amarna aanleggen. Bij de troonsbestijging van Toetanchamon wordt hij benoemd tot „opzichter van het schathuis” en tot „opzichter van alle bouwwerken” van de koning en als zodanig is hij in eerste instantie verantwoordelijk voor de wederopbouw van het land en de restauratie van de tempels na de desastreuze Amarna-periode. Dat hij één van Toetanchamons belangrijkste adviseurs was, die in feite een deel van de gewoonlijk aan de koning zelf toevallende functies vervulde, blijkt uit sommige van zijn inscripties, zowel in zijn graf in Saqqâra als elders. Zo zegt hij op het voetstuk van een beeld in Kopenhagen, dat hij „de Twee Landen tot rust brengt voor zijn heer” (*sgrḥ t3wy n nb.f*), een frase die elders alleen voor koningen en goden gebruikt wordt en die direct verwijst naar één van de officiële namen van Toetanchamon zelf: „Hij die de Twee Landen tot rust brengt” (*sgrḥ t3wy*). In een andere tekst zegt Maya van zichzelf dat hij „de Twee Landen samenknoot met zijn (wijze) plannen”, opnieuw een strikt aan de koning voorbehouden epitheton. Naast Nachtmîn is Maya de enige andere persoon die aan de grafinscripties van Toetanchamon heeft bijgedragen; in dit geval gaat het om een houten oesjabti-beeld en om een tamelijk grote model-sarcofaag met door Maya aan Toetanchamon gewijde inscripties. De begrafenisplechtigheden werden zoals gezegd door Eje geleid en uit het feit dat Maya deze wijgeschenken mocht bijdragen mogen wij misschien afleiden dat Maya zich aanvankelijk bij de strijd om de troon afzijdig heeft gehouden. Anderzijds is het opvallend, dat geen enkel monument van Maya in de regeringsperiode van Eje gedateerd kan worden en dat hij vervolgens de belangrijkste functionaris onder de regering van Horemheb wordt.

Horemheb

Tenslotte komen we dan nu bij de laatste hoofdfiguur in dit koningsdrama: Horemheb. In tegenstelling tot de tot dusver genoemde personen weten wij vrijwel niets over de achtergronden van deze Horemheb; hij

schijnt afkomstig te zijn uit Hoetnesoe, het tegenwoordige Kom el-Ahmar bij Sjaruna in Midden-Egypte, maar zijn ouders of andere familieleden zijn onbekend. Soms wordt verondersteld dat hij te identificeren is met een zekere Paätonemheb die een zeer onaanzienlijk graf in Amarna had dat bovendien onvoltooid is gebleven. De titels van deze Paätonemheb komen echter maar zeer ten dele overeen met die van Horemheb en de identificatie is dan ook hoogst twijfelachtig. De overige monumenten van Horemheb zijn zeer beperkt in aantal: twee beelden die hem als zittende schrijver afbeelden, een stenen poortje in het Louvre, een anonieme maar vrijwel zekere vermelding op een grafreliëf in Berlijn (het zgn. *Berliner Trauerrelief*) en het imposante graf dat Horemheb voor zichzelf liet bouwen in de dodenstad van Memphis by Saqqâra. Al deze monumenten tonen hem reeds op het hoogtepunt van zijn carrière (afgezien van zijn latere koningschap) en van eerdere stadia in zijn leven weten we dan ook zo goed als niets. Uit deze monumenten blijkt dat Horemheb de hoogste militaire bevelhebber onder Toetanchamon was, de „generaal der generaals”, zoals hij zichzelf in zijn graf noemt.

Er is echter nog een belangrijke bron voor zijn vóór-koninklijke positie, en wel de beschrijving die Horemheb als koning heet nagelaten van zijn kroning, en het is deze tekst, aangebracht op de achterkant van een dubbelbeeld van Horemheb met zijn koningin Moetnodjmet, nu in het Egyptisch Museum van Turijn, die wij nu eerst zullen beschouwen. Wij gaan hier voorbij aan de soms moeilijk te interpreteren details over de feitelijke kroningsriten, en concentreren ons op de „historische” gegevens in het eerste deel van de tekst. Hierin beschrijft Horemheb hoe zijn god Horus van Hoetnesoe (waarschijnlijk Horemhebs geboorteplaats) hem al van jongs af aan voor het koningschap had bestemd; het was deze Horus die hem „onderscheidde ten opzichte van alle andere mensen” en die hem tot degene maakte over wiens daden de koning (d.w.z. Toetanchamon) zich verheugde, zodat hij, de koning, ingenomen was met de keus die hij gemaakt had. De koning stelde hem dan ook aan als „Opperste Mond (d.w.z. hoogste bevelvoerder) van het land om de wetten van de Beide Landen (Egypte) uit te voeren als Erfprins van dit gehele land”. Hij was het ook tot wie de koning zich om raad wendde „toen het paleis tot chaos verviel”, een unieke zinsnede die misschien slaat op de chaos die na de dood van Achnaton en zijn co-regent heerste aan het hof in Amarna; het was dus Horemheb die in deze noodsituatie de koning met zijn wijze woorden geruststelde. Misschien moet deze passage zo worden geïnterpreteerd dat Horemheb de drijvende kracht was die ervoor zorgde dat de jonge Toetanchaton Amarna verliet en terugkeerde naar Memphis en Thebe. In deze

hoedanigheid van wijze raadgever van Toetanchamon vergelijkt Horemheb zichzelf met niemand minder dan de god Thoth, de god van de wijsheid, die de zonnegod Re bijstaat in het besturen van de wereld: „zijn (Horemhebs) plannen waren als de (zelfverzekerde) tred van de Ibis, zijn bestuur was het evenbeeld van dat van de Heer van Hesperet, hij verheugde zich in Ma'at zoals de Langsnavel”. Vervolgens beschrijft Horemheb hoe hij gedurende vele jaren als onderkoning van de Beide Landen optrad. Opnieuw noemt hij zich „Opperste Mond en Erfprins van dit gehele land”, en dat de titel „erfprins” hier serieus en letterlijk genomen moet worden wordt bewezen door het feit dat hij deze functie zegt te hebben uitgeoefend als „oudste zoon (*s3 smsw*) van Horus”, een aanduiding die uitsluitend gebruikt wordt voor de troonopvolger van god en farao: Horus is hier de koning die als Re-Atoem, de scheppergod, op aarde regeert, en zijn oudste zoon is Sjoë, de zoon, plaatsvervanger en opvolger van Re-Atoem. Dan volgt het tweede deel van de tekst met een helaas beknopte beschrijving van de kroning van Horemheb tot koning, het ambt waartoe zijn god Horus van Hoetnesoe hem had uitverkoren en waarmee Amon van Karnak van harte heeft ingestemd.

Deze unieke tekst is al sinds de vroege jaren van de Egyptologie bekend. Omdat echter onomstotelijk vaststaat dat Horemheb Toetanchamon in het geheel niet direct is opgevolgd, maar dat integendeel de oude Eje eerst gedurende ruim drie jaar de troon bezette, is tot dusver vrijwel unaniem aangenomen dat Horemhebs beschrijving van zijn positie van vóór zijn kroning als een fabricatie moet worden beschouwd, als een poging achteraf om zijn koningschap te legitimeren. In vrijwel iedere geschiedenis van Egypte kan men deze opvatting terugvinden. Om dezelfde reden wordt stevast aangenomen dat Eje tijdens de regering van Toetanchamon hoger in rang was dan Horemheb. Deze wijdverbreide opvattingen worden echter door Horemhebs graf in Saqqâra ernstig ondermijnd. Dit graf, het grootste in de gehele Nieuwe Rijks-necropool, is grotendeels gebouwd en gedecoreerd tijdens de regering van Toetanchamon, zoals overvloedig bewezen wordt door inscripties en voorstellingen. De teksten in het graf geven dus een nauwgezet beeld van Horemhebs positie tijdens de regering van Toetanchamon, dus vóór diens dood, vóór de periode waarin Eje regeerde en vóór Horemhebs eigen troonsbestijging. De titels en ambten die Horemheb opsomt in de vele inscripties in het graf komen in ieder opzicht overeen met die welke hij in zijn latere kroningsinscriptie noemt. Hij is „degene op wiens woorden de koning vertrouwt”, en „die namens de koning spreekt tegen zijn hovelingen”; hij is „bevelhebber over heel het land” en bovenal is hij „Erfprins van Opper- en Neder-Egypte” en „plaatsvervanger van de

koning in het gehele land”. In het naast dat van Horemheb gelegen graf van Maya, dat ook tijdens de regering van Toetanchamon is gebouwd, komt bovendien een verwijzing voor naar Horemheb als „oudste zoon”. Helaas is deze tekst incompleet, maar Maya zegt daar dat hij toegang had tot „het verheven evenbeeld” (*tît špsy*), hier een aanduiding van de koning als Re-Atoem, en dat het „de oudste zoon was die ...” (hier breekt de tekst af). Aangezien de jeugdige Toetanchamon kinderloos is gestorven kan deze oudste zoon nauwelijks iemand anders zijn dan Horemheb. Maar er is nog een opvallende parallel met de zojuist besproken kroningsinscriptie. Een grote stèle uit het graf, die zich al sinds het begin van de vorige eeuw in het Brits Museum bevindt, bevat een uitvoerige hymne aan de zonnegod Re, die bovenaan de stèle staat afgebeeld in gezelschap van de god Thot en de godin Ma’at. Deze hymne is al vele malen vertaald en geldt als een klassiek voorbeeld van een zonnehymne uit het tijdvak na Amarna. Aan het eind van deze tekst wendt Horemheb zich tot de god Thoth, de god van de wijsheid, en zegt tegen hem: „moge U maken dat Horemheb de koning krachtig ter zijde staat, zoals U zelf de Heer van het Al ter zijde staat en zoals U hem opvoedt wanneer hij uit de buik (van zijn moeder) komt”. Hier is een zonneklare verwijzing naar Horemhebs positie aan de zijde van de kind-farao Toetanchamon, één die overeenkomt met de passage in de kroningsinscriptie waarin Horemheb zijn positie als raadgever van Toetanchamon vergelijkt met die van de god Thoth.

Deze teksten bevestigen Horemhebs nagenoeg koninklijke status: al tijdens de regering van Toetanchamon was hij de onge kroonde koning van Egypte. Dat Eje op de een of andere wijze Horemhebs superieur zou zijn geweest lijkt dan ook hoogst onwaarschijnlijk. Ook kan er geen sprake van zijn dat Horemheb zich deze prerogatieven en hoge titels zou hebben kunnen toeëigenen zonder de instemming van Toetanchamon; tenslotte wordt Toetanchamon zelf zeker tweemaal in het graf afgebeeld in het gezelschap van zijn koningin Anchesenamon. De conclusie lijkt dan ook onontkoombaar, dat Horemhebs kroningsinscriptie in grote lijnen een correct, met de werkelijkheid overeenstemmend beeld van zijn positie onder Toetanchamon geeft en dat deze hem al bij zijn leven tot zijn opvolger heeft benoemd, ook al zal Horemheb hem misschien zelf tot dit besluit hebben geadviseerd. Tenslotte moet iedereen zich ervan bewust zijn geweest dat de jonge koning de allerlaatste representant van de dynastie was en dat de kans dat hij voortijdig zou sterven zonder een erfgenaam na te laten niet denkbeeldig was. Vaak wordt verondersteld dat Horemheb zijn troonsbestijging trachtte te legitimeren door te trouwen met een zuster van Nefertiti genaamd Moetnodjmet. Maar van zo’n huwelijk is in elk geval in

de kroningsinscriptie geen sprake en het lijkt ook om andere redenen onwaarschijnlijk. In de eerste plaats staat de lezing van de naam van deze zuster van Nefertiti niet vast; sommige Egyptologen lezen haar als Moetbeneret i.p.v. Moetnodjmet. In de tweede plaats weten wij uit de vondst van de skeletresten van Horemhebs vrouw Moetnodjmet in zijn graf in Saqqâra dat zij niet ouder was dan ongeveer 35 jaar toen zij in Horemhebs 13e regeringsjaar stierf, waarschijnlijk in het kraambed. Nefertiti's zuster is al geattesteerd vóór Achnatons 9e regeringsjaar en combinatie van deze gegevens maakt het welhaast onmogelijk de twee met elkaar te identificeren. Tenslotte wijst het feit dat Horemhebs koningin Moetnodjmet op één van haar canopen (nu in het Brits Museum) de voor een koningin uit het Nieuwe Rijk volstrekt unieke titel van „zangeres van Amon” draagt erop dat Horemheb al vóór zijn troonsbestijging met haar getrouwd was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een relatie van Moetnodjmet met de koninklijke familie niet in de kroningsinscriptie wordt genoemd; in feite zou zo'n vermelding juist tegen de teneur van de tekst ingaan, want Horemheb legt nu juist de nadruk op zijn niet-koninklijke afkomst. Zijn benoeming tot troonopvolger dankt hij aan zijn eminente kwaliteiten, niet aan een affiliatie met het koningshuis, en het is deze benoeming door Toetanchamon die Horemheb, naast goddelijke uitverkiezing, als enige legitiemerende voor zijn troonsbestijging opvoert.

Maar als Horemheb al tijdens de regering van Toetanchamon tot kroonprins was benoemd, waarom besteedde hij dan toch niet meteen na de dood van Toetanchamon de troon? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden, want direct bewijsmateriaal ontbreekt. Er zijn echter aanwijzingen dat een antwoord moet worden gezocht in Egypte's buitenlandse politiek. Tijdens het midden van de 18e dynastie waren Egypte en Mitanni na jarenlange strijd tot de conclusie gekomen dat geen van beide sterk genoeg was om de ander blijvend te verslaan; er werd dus een verdrag gesloten dat bezegeld werd door diplomatieke huwelijken; Thoetmosis IV, Amenhotep III en Amenhotep IV-Achnaton huwden alle een Mitannische prinses. Tijdens de regering van Achnaton wordt dit machtsevenwicht echter verstoord door het steeds machtiger wordende rijk van de Hettieten. Met de tot op dat moment bestaande betrekkelijke rust onder de kleine vazalstaatjes in het noorden van Syrië-Palestina is het dan gedaan. Tegen het eind van de regering van Achnaton, op z'n vroegst tijdens zijn 14e regeringsjaar, brengen de Hettieten het rijk van Mitanni een vernietigende slag toe, en de Noord-Syrische vazallen moeten nu besluiten op welk paard ze zullen wedden: Egypte of de Hettieten. Zo ontstaat er een uiterst onstabiele situatie waarin voortdurend van loyaliteit gewisseld wordt. De Hettieten

breiden hun invloedssfeer gestaag uit en de Egyptenaren schijnen hierop nauwelijks adequaat gereageerd te hebben, want sommige Egyptische vazalstaatjes beklagen zich in hun correspondentie met het Egyptische hof (de zgn. Amarna-brieven) voortdurend over onvoldoende militaire bijstand uit Egypte. William Murnane schildert in zijn boek *The Road to Kadesh* een overtuigend beeld van de situatie aan het hof tijdens de regering van Achnaton en onmiddellijk daarna; de reden waarom onder Achnaton zo aarzelend en inadequaat op de noodkreten van de Egyptische vazalvorsten in Syrië werd gereageerd ziet hij in het bestaan van twee facties aan het hof, die wij voor het gemak als „haviken” en „duiven” zullen aanduiden. De duiven die op dat moment kennelijk de overhand hebben, zijn er voorstander van de zaken in Syrië zoveel mogelijk op z’n beloop te laten en te vertrouwen op de loyaliteit van Aziroe van Amurru. Deze vazal heeft een groep stadsstaatjes onder zich weten te verenigen en denkt van de onzekere situatie te kunnen profiteren door daarmee een min of meer onafhankelijke bufferstaat tussen de Egyptische en de Hettitische invloedssfeer te vormen. De duiven-factie gelooft dat Aziroe desondanks loyaal aan Egypte zal blijven als het alternatief is door de Hettieten opgeslokt te worden. Zich direct met de situatie bemoeien zou voor Egypte het risico meebrengen dat het verder noordwaarts zou moeten optrekken dan gewenst was en dat het machtsevenwicht daarmee nog verder zou worden verstoord; militaire interventie moet daarom beperkt en liefst zo veel mogelijk vermeden worden.

Een dergelijk beperkt militair ingrijpen was echter weinig effectief, zoals blijkt uit een passage uit de zgn. Restauratie-stèle van Toetanchamon, waarin de desastreuze toestand van het land tijdens de regering van Achnaton wordt beschreven: „Wanneer men troepen naar Syrië zond om de grenzen van Egypte uit te breiden, hadden die geen enkel succes”, zo heet het daar. Deze passage weerspiegelt ongetwijfeld de mening van de andere factie. Deze haviken geloven niet zo in de betrouwbaarheid van Aziroe en zij zijn voorstander van een verdergaande militaire bemoeienis om de weinige vazallen die nog loyaal aan Egypte zijn bij te staan. Deze factie, die vermoedelijk onder aanvoering van Horemheb stond, voert kennelijk tijdens de regering van Toetanchamon de boventoon, zoals niet alleen blijkt uit de zojuist aangehaalde tekst, maar ook uit de uitvoerige scènes in het graf van Horemheb in Saqqâra, die een oorlog in het Noorden documenteren. In deze voorstellingen, die niet minder dan drie hele wanden in beslag nemen, presenteert Horemheb zichzelf als overwinnaar die met grote aantallen krijgsgevangenen in Egypte terugkeert en daarvoor door Toetanchamon met het Goud van Eer wordt onderscheiden. In een historische tekst bij deze scènes zegt Horemheb o.a. van zichzelf dat „zijn naam beroemd is

in het land der Hettieten” — opnieuw een opmerkelijke uitspraak, één die normaliter alleen de koning zelf toekomt.

De situatie in het omstreden gebied in het noorden wordt echter steeds moeilijker. De Hoerritische elite-troepen die deel uitmaakten van het verslagen rijk van Mitanni willen de strijd nog niet opgeven en de Hettitische koning Sjoepiloelioema raakt daardoor verwickeld in wat bekend staat als de Grote Hoerritische Oorlog, een oorlog die zes jaar zou duren. Bij het begin van deze oorlog doen de Egyptenaren vanuit het zuiden een aanval op Kadesj terwijl op het zelfde moment de Hoerieten vanuit het noorden het Hettitisch gebied aanvallen. Maar een Hettitisch antwoord blijft niet uit: Sjoepiloelioema verslaat de Hoerieten, verovert Karkemisj en zendt bovendien troepen zuidwaarts die in Amki, in Egyptisch territorium, een overwinning op de Egyptenaren weten te behalen. Deze gebeurtenis wordt uiteraard in Egyptische bronnen verzwegen, maar is beschreven in een lange Hettitische tekst die bekend staat als *The Deeds of Shupiluliuma*. Uit deze tekst blijkt dat het nieuws van de nederlaag Egypte bereikte vlak na de dood van hun koning, d.i. Toetanchamon. Het is heel goed mogelijk dat Horemheb zelf zich aan het front in Syrië bevond en dat hij direct of indirect bij deze nederlaag betrokken was. Maar ook als dat niet het geval was, was hij er als hoogste generaal in elk geval verantwoordelijk voor. Zijn positie aan het hof is er door deze nederlaag dus zeer waarschijnlijk niet sterker op geworden, vooral niet omdat de koning op wie hij zo'n grote invloed had en op wiens steun hij kon rekenen zojuist gestorven was.

Deze indruk wordt versterkt door het feit dat Horemheb ondanks de wel zeer nauwe band die hij had gehad met Toetanchamon in het geheel niet betrokken schijnt te zijn geweest bij de begrafenis van de jonge koning. Eje voltrekt de begrafenisriten en zowel Nachtmin als Maya dragen bij aan de grafinschikking, maar Horemheb schittert door afwezigheid. Ook de onmiddellijk op de dood van Toetanchamon volgende hoogst merkwaardige briefwisseling van zijn weduwe, koningin Anchesenamon, met de Hethieten en de daarop volgende gebeurtenissen moeten waarschijnlijk in dit licht gezien worden. De koningin wordt in de Hettitische bronnen niet met name genoemd, maar wordt aangeduid met de term *Dahamunzu*, een weergave van de Egyptische titel *t3 hmt nsw* „De Vrouw des Konings”. Over de identiteit van deze koningin wordt verschillend gedacht, maar het is vrijwel zeker dat alleen Anchesenamon in aanmerking komt. De geschiedenis is bekend en hoeft hier niet uitvoerig uit de doeken gedaan te worden (*Phœnix* 39, 159f.). Anchesenamon stuurt een brief aan Sjoepiloelioema met het volgende verzoek: „Mijn man is gestorven en ik heb

geen zoon. Maar men zegt dat U vele zonen heeft. Als U mij één van Uw zonen geeft zal hij mijn echtgenoot worden. Nooit zal ik één van mijn dienaren uitkiezen om hem tot mijn echtgenoot te maken; ik vrees (?) ...”. Dit verzoek wekt natuurlijk grote verbazing bij de Hettitische koning, die immers op dat moment nu juist in oorlog is met de Egyptenaren. Hij roept dan ook uit: „Nog nooit in mijn hele leven heb ik zoiets meegemaakt!” De Hettieten vertrouwen de zaak daarom niet; zij sturen een bode naar Memphis om de zaak te onderzoeken en deze keert terug met het bericht dat alles in orde is. Bovendien wordt hij vergezeld door een Egyptische boodschapper die een nieuwe brief van Anchesenamon bij zich heeft: „Waarom hebt U gezegd: ‘ze bedriegen mij’? — Als ik een zoon had gehad, zou ik dan aan een vreemd land hebben geschreven over de schande van mijzelf en van mijn land? U wilde mij niet geloven en hebt zelfs kwaad over mij gesproken. Hij die mijn echtgenoot was is dood. Ik heb geen zoon. Nooit zal ik een dienaar van mij nemen en hem tot mijn echtgenoot maken. Ik heb aan geen enkel ander land geschreven, alleen aan U! Men zegt dat U vele zonen hebt: geef mij dus een zoon van U! Mij zal hij tot man zijn en in Egypte zal hij koning zijn”. Daarop stuurt Sjoepiloelioema één van zijn zonen, Zannanza, naar Egypte; deze komt daar echter nooit aan, want hij wordt onderweg door Egyptenaren vermoord. Murnane heeft deze hele spannende episode geïnterpreteerd als geïnspireerd door de duiven, de partij die liever tot een vergelijk met de Hettieten wil komen dan in een volgens hen uitzichtloze strijd aan de uiteinden van Egypte’s grenzen verwikkeld te raken. Het beoogde huwelijk van Toetanchamons weduwe is niet anders dan een diplomatiek huwelijk, één dat weliswaar verder ging dan het gebruikelijke uitwisselen van prinsessen, maar een diplomatiek huwelijk desalniettemin, een ultieme poging om de twee rivaliserende supermachten met elkaar te verzoenen, juist op het moment dat de Egyptenaren een nederlaag hebben geleden. Deze interpretatie lijkt te worden bevestigd door een nog niet zo lang geleden geïdentificeerd fragment van één van Anchesenamons oorspronkelijke brieven, waarin zij de wens uitspreekt dat Egypte en Hatti door haar huwelijk met een Hettitische prins tot één land zullen worden.

Het is nauwelijks voorstelbaar dat Anchesenamon haar verzoek aan Sjoepiloelioema geheel op eigen houtje heeft gedaan en het vervolg van de gebeurtenissen wijst erop dat Eje de drijvende kracht achter deze affaire was. Toetanchamons dood moet voor de duiven onder aanvoering van Eje als een regelrechte ramp zijn gekomen: nu zou immers de havik Horemheb op de troon komen. Hij is het die de koningin bedoelt wanneer zij schrijft: „Nooit zal ik *een dienaar van mij* nemen en hem tot mijn echtgenoot

maken.” Dat nooit; dan nog liever een Hettiet op de troon! De uitwisseling van brieven en boden duurde lang, en om de begrafenisriten van Toetanchamon toch binnen de voorgeschreven 70 dagen te kunnen voltrekken bestijgt Eje de troon, zeer waarschijnlijk in eerste instantie slechts tijdelijk, als een soort „tussenpaus” naast Anchesenamon, maar na de moord op Zannanza, de Hettitische prins, voorgoed. Er is vaak vermoed dat Horemheb direct verantwoordelijk was voor de moordaanslag op Zannanza en in het licht van Horemhebs positie als aangewezen troonopvolger van Toetanchamon lijkt dat inderdaad heel goed mogelijk. Tenslotte moeten Horemheb en zijn geestverwanten de poging een Hettiet op de troon van Egypte te installeren als een regelrechte daad van verraad hebben beschouwd.

Met Eje's troonsbestijging lijken de duiven voorlopig gewonnen te hebben en lijkt Horemhebs rol voorlopig uitgespeeld. In een brief aan de Hettieten ontkent Eje iedere betrokkenheid bij de dood van Zannanza en probeert hij de Hettieten tot een verzoening te bewegen. Maar Sjoepiloelioema is woedend en wil van geen verzoening weten, en een langdurige oorlog tussen Egypte en de Hettieten is het gevolg. Zonder het te beseffen speelt Sjoepiloelioema zo Horemheb in de kaart, want het is vermoedelijk juist deze oorlog, die aanvankelijk in het nadeel van de Egyptenaren verloopt, die Horemheb weer onmisbaar maakt. Zo winnen de haviken uiteindelijk toch, want na de dood van Eje bestijgt Horemheb alsnog de troon waarvoor hij al sinds het begin van de regering van Toetanchamon was bestemd. Nachtkin, Eje's gedoodverfde opvolger, wordt aan de kant geschoven en zowel hij als Eje zelf worden het slachtoffer van een genadeloze *damnatio memoriae*: alle voorstellingen van Eje op monumenten van Toetanchamon worden uitgehakt en ook Eje's eigen monumenten worden afgebroken of geusurpeerd. Eje's koningsgraf wordt nagenoeg verwoest. Ook de beelden van Nachtkin worden aan gruzelementen geslagen. Juist deze rigoureuze poging de nagedachtenis aan Eje en zijn clan voorgoed uit te wissen bevestigt nog eens ten overvloede dat van een verstandhouding tussen Eje en Horemheb geen sprake was. Hoogstens zijn de twee door de omstandigheden gedwongen geweest tijdelijk samen te werken, maar het lijdt geen twijfel of ze waren elkaars bittere vijanden. Over het lot van Anchesenamon weten wij niets; zij verdwijnt in de mist van de geschiedenis. Een stille getuige is misschien de Restauratie-stèle van Toetanchamon, waarop zij oorspronkelijk tweemaal achter haar gemaal stond afgebeeld. Na zijn troonsbestijging usurpeert Horemheb deze stèle, waarbij hij zoals te doen gebruikelijk Toetanchamons namen door die van hemzelf vervangt, zodat de afbeeldingen van de koning niet langer Toetanchamon,

maar Horemheb voorstellen. Het zou gemakkelijk zijn geweest op de zelfde wijze de voorstellingen van Anchesenamón om te dopen in die van Moetnodjmet, Horemheb's koningin, maar in plaats daarvan zijn de afbeeldingen van Anchesenamón met bijschriften en al uitgehakt.

Eenmaal op de troon verzekert Horemheb, inmiddels zelf op jaren, zich van een geestverwant als opvolger door de benoeming van zijn vizier Paramessoe, ook een militair, tot erfprins, met titels die vrijwel identiek zijn aan de titels die hijzelf onder Toetanchamón had bezeten. Deze Paramessoe beklimt na zijn dood inderdaad de troon als Ramses I. Met hem begint de eigenlijke 19e dynastie. De machtsstrijd met de Hettieten woedde intussen voort en het is pas Paramessoe's kleinzoon Ramses II die uiteindelijk, in zijn 21e regeringsjaar, een blijvend vredesverdrag met de Hettieten sluit.

Slot

Veel van wat hierboven is besproken is hypothetisch. Toch mag nu wel als vaststaand worden aangenomen dat Horemhebs claim op de troon van Egypte een reële was, één die werd gesanctioneerd door de koning onder wiens in elk geval nominale regering hij carrière maakte. Aan deze interpretatie van het materiaal uit Horemhebs graf in Saqqâra kan nauwelijks getwijfeld worden en zij werpt een geheel nieuw licht op de problemen rond de opvolging van Toetanchamón.

Ondanks de weelde aan teksten, voorstellingen en objecten die tot ons zijn gekomen zijn de oude Egyptenaren, of het nu om koningen of om hun onderdanen gaat, voor ons vaak niet meer dan min of meer abstracte namen en titels. Het is verleidelijk, ja zelfs gevaarlijk, om het geraamte van de geschiedenis met vlees en bloed te bekleden door aan deze personen gevoelens en motieven toe te dichten waarover de bronnen zwijgen. Maar in de zojuist besproken episode ontkomt men daar bijna niet aan. Alles wijst er op dat er sprake was van vijandschap tussen Horemheb en Eje, ook al kwam deze vijandschap misschien niet in de eerste plaats voort uit persoonlijke rivaliteit, maar eerder uit een tegengestelde visie op Egyptes landsbelang. Men krijgt de indruk dat Eje toch vooral de rol van *elder statesman* speelde, die min of meer tegen heug en meug koning werd om Horemheb van de troon af te houden en zo de vrede te bewaren. Horemheb daarentegen roept eerder het beeld op van een *Streber*, ook al was hij er misschien zelf van overtuigd dat zijn persoonlijke ambities overeenkwamen met het landsbelang. Ook in dit opzicht is er niets nieuws onder de zon.

Literatuur

Een beknopt overzicht van de gehele periode van Amenhotep III tot het eind van de 18e dynastie met literatuuropgave is H.A. SCHLÖGL, *Echnaton - Tutanchamun. Daten, Fakten, Literatur* (vierde, opnieuw bijgewerkte editie, Wiesbaden, 1993). Een compleet overzicht van de literatuur (meer dan 2000 titels!) wordt gegeven in G.T. MARTIN, *A Bibliography of the Amarna Period and its Aftermath. The Reigns of Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay (c. 1350-1321 BC)* (London, 1991). De belangrijkste controverses m.b.t. de Amarna-periode worden uitstekend belicht in een kritische en zeer informatieve bespreking van twee invloedrijke boeken over Achnaton, nl. C. ALDREDS *Akhenaten, King of Egypt* (London, 1988) en D.B. REDFORDS *Akhenaten: The Heretic King* (Princeton, 1984), door M. EATON-KRAUSS, „Akhenaten versus Akhenaten”, *Bibliotheca Orientalis* 47 no. 5/6 (Sept.-Nov. 1990), 541-559. Van de (deels nog ongepubliceerde) ideeën van J.R. HARRIS over de identiteit van Smenechkare en Nefertiti kan men het best kennismaken via J. SAMSON, *Amarna, City of Akhenaten and Nefertiti. Nefertiti as Pharaoh* (Warminster, 1978).

Over Eje en zijn familie gaat O. SCHADENS ongedrukte dissertatie *The God's Father Ay* (University of Minnesota, 1977; beschikbaar via University Microfilms, Ann Arbor). Over Kiya: C.N. REEVES, „New Light on Kiya from Texts in the British Museum”, *Journal of Egyptian Archaeology* 74 (1988), 91-101 (met oudere literatuur); over Baketaten als dochter van Kiya: M. GABOLDE, „Baketaton fille de Kiya?”, *Bulletin de la Société Égyptologique de Genève* 16 (1992), 27-39. Over Maya: J. VAN DIJK, „The Overseer of the Treasury Maya: A Biographical Sketch”, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 70 (1990), 23-28; id., „A Statue Base of May(a) in Copenhagen”, *Oudheidkundige Mededelingen* 71 (1991), 7-12. De buitenlandse politiek van Egypte in het betrokken tijdvak wordt behandeld door W.J. MURNANE, *The Road to Kadesh. A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak* (Chicago 1985, tweede, herziene editie 1990). Over de correspondentie van de Egyptische koningin met de Hettieten zie TH. P. J. VAN DEN HOUT, „De zaak Zannanza: Een Egyptisch-Hettitisch brievendossier” *Phœnix* 39,3 (1993), 159-167. De reliëfs in het graf van Horemheb, dat evenals dat van Maya werd opgegraven door de Brits-Nederlandse expeditie in Saqqâra, zijn gepubliceerd door G.T. MARTIN, *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-chief of Tut'ankhamûn I: The reliefs, inscriptions, and commentary* (London, 1989); een tweede deel, over de gevonden objecten, door H.D. SCHNEIDER, verschijnt binnen afzienbare tijd. Zie ook H.D. SCHNEIDER, „Het Memphitische graf van Horemheb. Een tussentijdse balans van het Brits-Nederlandse opgravingsonderzoek in de necropolis van het Nieuwe Rijk te Sakkara”, *Phœnix* 22 (1976), 3-35. De tekst van Horemhebs kroningsinscriptie werd gepubliceerd door Sir ALAN GARDINER, „The Coronation of King Haremhab”, *Journal of Egyptian Archaeology* 39 (1953), 13-31.

Het hierboven gepubliceerde artikel is ten dele gebaseerd op het eerste hoofdstuk van de dissertatie van de auteur: J. van Dijk, *The New Kingdom Necropolis of Memphis: Historical and Iconographical Studies* (Groningen, 1993; niet in de handel; een monografie over het onderwerp is in voorbereiding).

EEN „GRENSTEMPEL” TE SJENHOER BIJ QOES

JAN QUAEGEBEUR en CLAUDE TRAUNECKER

De streek van Koptos (Qoeft), reeds lang een verwaarloosd gebied

De zowat zeventig kilometer tussen de bekende plaatsen Dendara en Loeqsor vormt een gebied dat sinds de ontwikkeling van het toerisme weinig aandacht heeft gekregen. Veelal vaart de moderne reiziger met het comfortabele cruise-schip vanuit het toeristische centrum Loeqsor stroomafwaarts naar Dendara om er de majestueuze Hathor-tempel te bezoeken. Dikwijls ook is dit indrukwekkende tempeldomein uit de Grieks-Romeinse tijd een halte tijdens de busrit die toeristen vanuit Kaïro naar het antieke Thebe brengt. Sommige reisgidsen¹ bespreken na Dendara onmiddellijk Thebe; andere² vermelden volledigheidshalve nog de provinciehoofdstad Qena en de plaatsen Qoeft, Qoes, Nagada en Medamoed, die, behalve Nagada, op de oostelijke Nijloever gelegen zijn (zie fig. 1: geografische situering).

Voorals de streek van Koptos (Qoeft) bleef bijzonder slecht bekend, maar daar komt nu langzamerhand verandering in. Enkele gedeeltelijk bewaarde monumenten, gelegen in het zuidelijk deel van Koptos, werden onlangs gepubliceerd door C. Traunecker (fig. 2)³. Speciale vermelding verdient het gebouwtje opgericht onder Kleopatra VII omdat het ernaar uitziet dat het als orakelheilgdom functioneerde. Jammer genoeg hebben we vastgesteld dat de oostelijke muur, waarop de laatste koningin van Egypte afgebeeld staat, in februari 1991 is omgevallen. Dat het groeiend belang van Koptos en omgeving in de Romeinse periode samenhangt met de bloeiende handel langs de Rode Zee wordt, onder meer, geïllustreerd door een mooie Griekse votief-inscriptie uit 70 na Chr. Deze inscriptie werd door een burger van Aden opgedragen aan Isis en Hera⁴. Het blok is ter plaatse blijven liggen tot vermoedelijk 1990⁵. Op het grondgebied van Koptos bevindt zich eveneens de bijzondere tempel van el-Qal'a (fig. 3), gebouwd onder

¹ Bijvoorbeeld H. STRELOCKE, *Egypte*. Cantecleer kunst-reisgidsen, de Bilt 1979, 258.

² Bijvoorbeeld R. GRÜNFELD & E. NIEUWENHUIS, *Reis-handboek voor Egypte*. Elmar reishandboeken, Rijswijk 1988, 167-168.

³ *Coptos, Hommes et dieux sur le parvis de Geb*. Orientalia Lovaniensia Analecta 43, Leuven 1992.

⁴ G. WAGNER, „Une dédicace à Isis et à Héra de la part d'un négociant d'Aden", *Bull. de l'Inst. Français d'Archéol. Orient*. 76, 1976, 277-281.

⁵ Het blok zou overgebracht zijn naar het magazijn van de oudheidkundige dienst te Dendara.

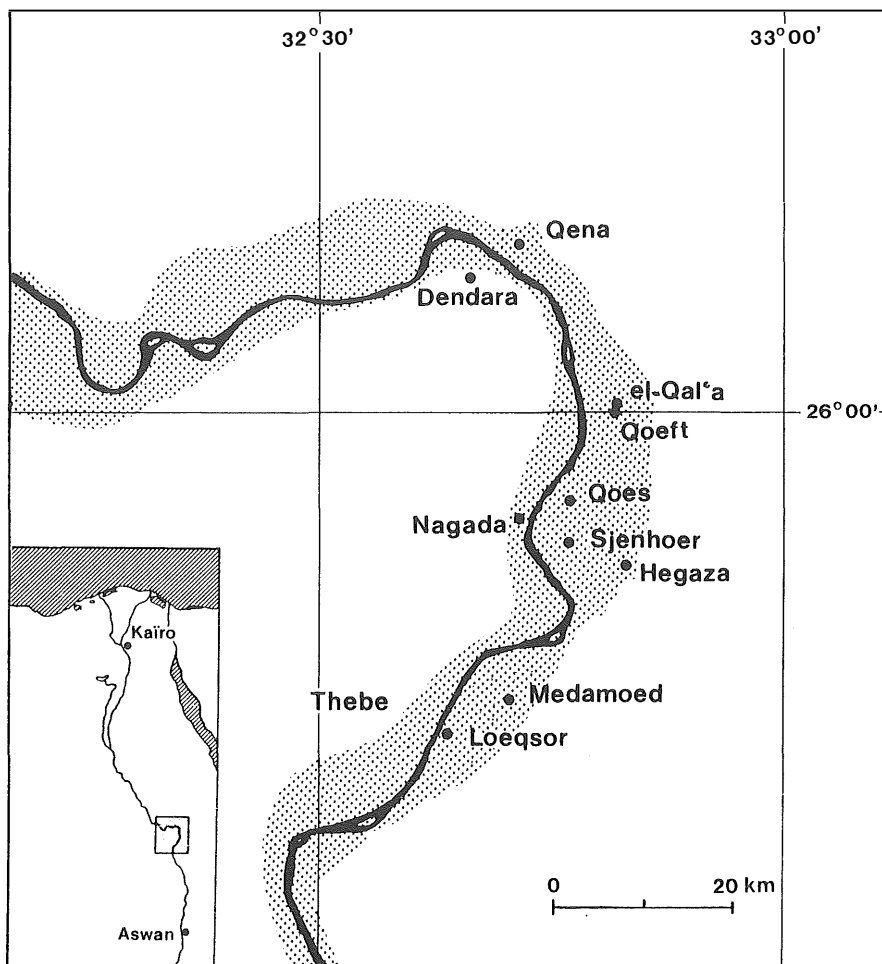

Fig. 1 — Geografische situering (tekening E. Mahy).

de eerste Romeinse keizers (van Augustus tot Claudius); de publikatie ervan werd enkele jaren geleden gestart⁶.

In het nieuwe boek van D. Arnold, *Die Tempel Ägyptens*, worden de tempels van Koptos en el-Qal'a afzonderlijk vermeld⁷. Ook Qoes⁸, in het

⁶ L. PANTALACCI & C. TRAUNECKER, *Le temple d'El-Qal'a. Relevés des scènes et des textes I*, Le Caire (IFAO) 1990.

⁷ Zürich 1992, 162-163. De foto op p. 163 toont niet de tempel van Deir el-Hagar in de Dachla-oase maar de tempel van Medamoed.

⁸ Voor deze slecht bekende plaats, zie *LÄ V*, 71-73.

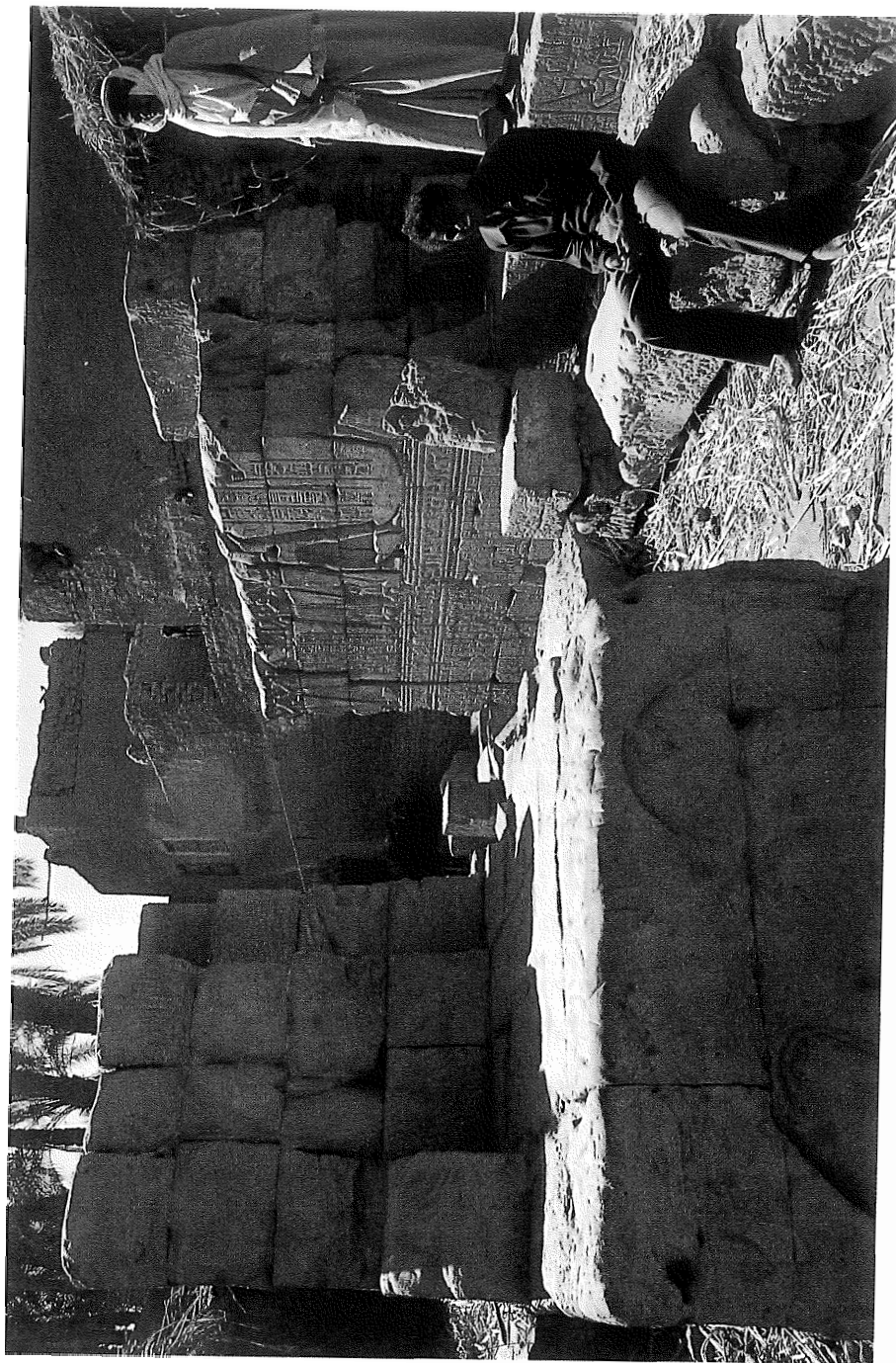

Fig. 2 — Koptos, ruïnes van de Ptolemaeïsche poort (foto J. Quaegebeur).

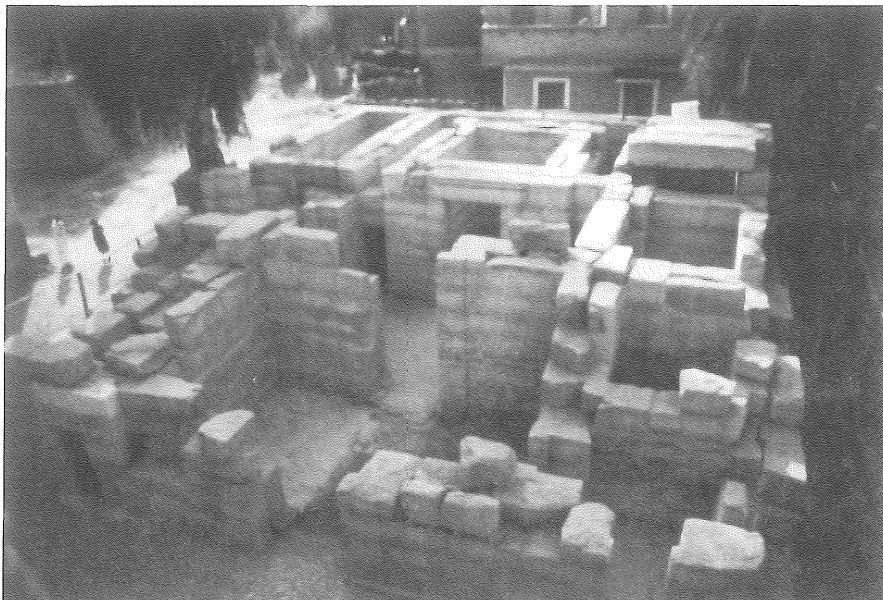

Fig. 3 — Tempel van El-Qal'a (foto J. Quaegebeur).

Grieks „Apollonospolis Mikra” genoemd, wordt kort behandeld. De leden van de expeditie van Bonaparte hebben te Qoes nog de latei van een monumentale poort met Griekse inscriptie gezien⁹. Deze is nu verdwenen, maar nog altijd steken de resten van twee pylonen, waarvan de hiëroglifische teksten in het begin van deze eeuw gekopieerd werden, boven het huidige niveau uit. De Ptolemaeïsche tempel werd echter nooit uitgegraven. We zien er, onder meer, een scène die een latere Ptolemaeër voorstelt terwijl hij een antilope slachtoffert (fig. 4)¹⁰. Een gebroken naos van Ptolemaeus II¹¹ bleef tot voor kort onaangeroerd ter plaatse. Na een poging tot diefstal werd hij in december 1993 overgebracht naar Dendara, waar we hem beschadigd hebben zien liggen links van de toegang tot het tempeldomein.

Sjenhoer en zijn vergeten tempel (fig. 5)

In de paragraaf die D. Arnold aan Qoes wijdt, komt de tempel van Sjenhoer ter sprake: „Bij Sjenhoer, 6 km ten Z.-O. van Qoes, liggen de ruïnes van een aanzienlijke tempel uit de keizertijd (Augustus tot Nero), die aan Moet en Isis gewijd was. Hij bezat een brede pronaos met 3 x 8 zuilen en

⁹ A. BERNAND, *Les portes du désert*, Paris 1984, 265-269.

¹⁰ Deze scene is niet opgenomen in het boek van Ph. DERCHAIN, *Le sacrifice de l'oryx. Rites égyptiens I*, Bruxelles 1962.

Fig. 4 — Qoes, resten van de Ptolemaeïsche tempel (foto J. Quaegebeur).

een tempelhuis dat in verkleinde maatstaf de belangrijkste elementen van de late tempels vertoont. In zijn wabet bevindt zich een astronomische voorstelling op het plafond” (uit het Duits vertaald).

Rond 1835, toen de tempel ontdekt werd door de Franse pionier-egyptoloog E. Prisse d’Avennes, lag hij verscholen tussen de huizen van Sjenhoer. In de volgende jaren werd de plaats nog bezocht door Nestor L’Hôte (1839) en de Pruisische expeditie van R. Lepsius (1845); in beide gevallen werden tekeningen en nota’s gemaakt die achteraf gepubliceerd werden¹². Eind 19de/begin 20ste eeuw hebben nog enkele egyptologen, zoals de Amerikaan Ch.E. Wilbour (1889), de Fransen G. Legrain en G. Jéquier (1894) en de Engelsman A. Weigall (voor 1910), de tempel bezocht, die op een bepaald ogenblik gedeeltelijk uitgegraven geweest moet zijn. Voor de rest is alleen C. Nims te vermelden die, in opdracht van het Oriental Institute van Chicago, nog in 1948 ter plaatse is geweest in verband met de publikatie van het astronomische plafond¹³.

¹¹ G. DARESSY, „Deux naos de Qouss”, *Annales du Serv. des Antiq. de l’Egypte* 17, 1917-18, 224-225.

¹² NESTOR L’HÔTE, *Lettres écrites d’Egypte en 1838 et 1839*, Paris 1840, 90; J. VANDIER D’ABBADIE, *Nestor L’Hôte (1804-1842)*, Paris 1963, 38-39, pl. XXV/2-XXVII; R. LEPSIUS, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* IV, Berlin z.d., pl. 70; Text II, Leipzig 1904, 258-260.

¹³ O. NEUGEBAUER & R. PARKER, *Egyptian Astronomical Texts* III, Providence 1969, 77 en pl. 40A.

Fig. 5 — Zicht op de tempel vanop de minaret van de moskee (nov. 1992)(foto P. Dils).

Sjenhoer is lang in de vergeethoek gebleven. In de *Atlas van het oude Egypte* van J. Baines & J. Malek¹⁴ wordt de plaats niet eens vermeld. Het is pas vanaf 1983, met het verschijnen van het artikel van C. Traunecker in het *Lexikon der Ägyptologie*¹⁵, dat de tempel opnieuw aandacht krijgt. In recente reisgidsen voor Egypte heeft Sjenhoer zelfs een bescheiden plaatsje gekregen; dat is het geval in de Agon cultuur reisgids¹⁶ en in de Kosmos reisgids, die samengesteld werd door W.M. van Haarlem¹⁷. Merkwaardig is dat in al die jaren niet één foto van de tempel werd gepubliceerd.

De auteurs van deze bijdrage hebben Sjenhoer samen bezocht in augustus 1989 en beslist een interuniversitair project op te zetten om, met goedkeuring van de Egyptische oudheidkundige dienst, de vindplaats op te graven. De Belgisch-Franse archeologische missie van Sjenhoer¹⁸ heeft zich tot doel gesteld de tempel vrij te leggen en te bestuderen en het braakliggende archeologische terrein, dat zich vooral ten westen van de tempel uitstrekt, te onderzoeken om te zien of en in welke mate de Romeinse nederzetting bewaard is.

Het is reeds lang bekend dat in de Arabische naam Sjenhoer de oude benaming P-sji-n-Hor „Het meer (?) van Horus” doorklinkt. De benaming staat in hiërogliefen op de tempel geschreven. We hebben intussen ook vastgesteld dat de plaatsnaam onder de vorm Psenuris voorkomt in Griekse ostraca van Thebe¹⁹ en tevens als Psjenhôr vermeld wordt in Koptische documenten²⁰. Naast een Koptisch ostrakon, dat vermoedelijk van Sjenhoer zelf afkomstig is, vinden we de plaatsnaam in de correspondentie van bisschop Pisentius van Koptos († 632).

Het wijzigend plan van de tempel

Niettegenstaande de vertraging opgelopen door de Golfoorlog, konden tot nu toe twee opgravingscampagnes georganiseerd worden, respectievelijk eind 1992 en eind 1993, zodat de eerste resultaten reeds voorgelegd kunnen worden²¹.

¹⁴ Eerste, Engelse uitgave in 1980; de Nederlandse vertaling verscheen in 1981.

¹⁵ Dl. V, 528-531 s.v. Schanhur.

¹⁶ *Egypte*, Amsterdam 1990 (uit het Duits vertaald; oorspronkelijke uitgave 1987).

¹⁷ *Egypte*, Utrecht/Antwerpen, 1991, 176.

¹⁸ Het project kon te Leuven ingeschakeld worden in de Interuniversitaire attractiepool archeologie (IUAP 28). Aan Franse kant vertegenwoordigt Dr. C. Traunecker (CNRS) de universiteit van Rijsel (Lille III).

¹⁹ A. CALDERINI, *Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto Greco-Romano* V, Milano 1987, 156.

²⁰ S. TIMM, *Das christlich-koptische Ägypten in arabischer Zeit*. TAVO B 41/5, Wiesbaden 1991, 2292-2294.

²¹ Voor meer gegevens, zie J. QUAEGBEUR en C. TRAUNECKER, met de medewerking van C. CASSEYAS, M. CHARTIER-RAYMOND, G. CREEMERS, P. DILS en I. ROOVERS, „Chen-

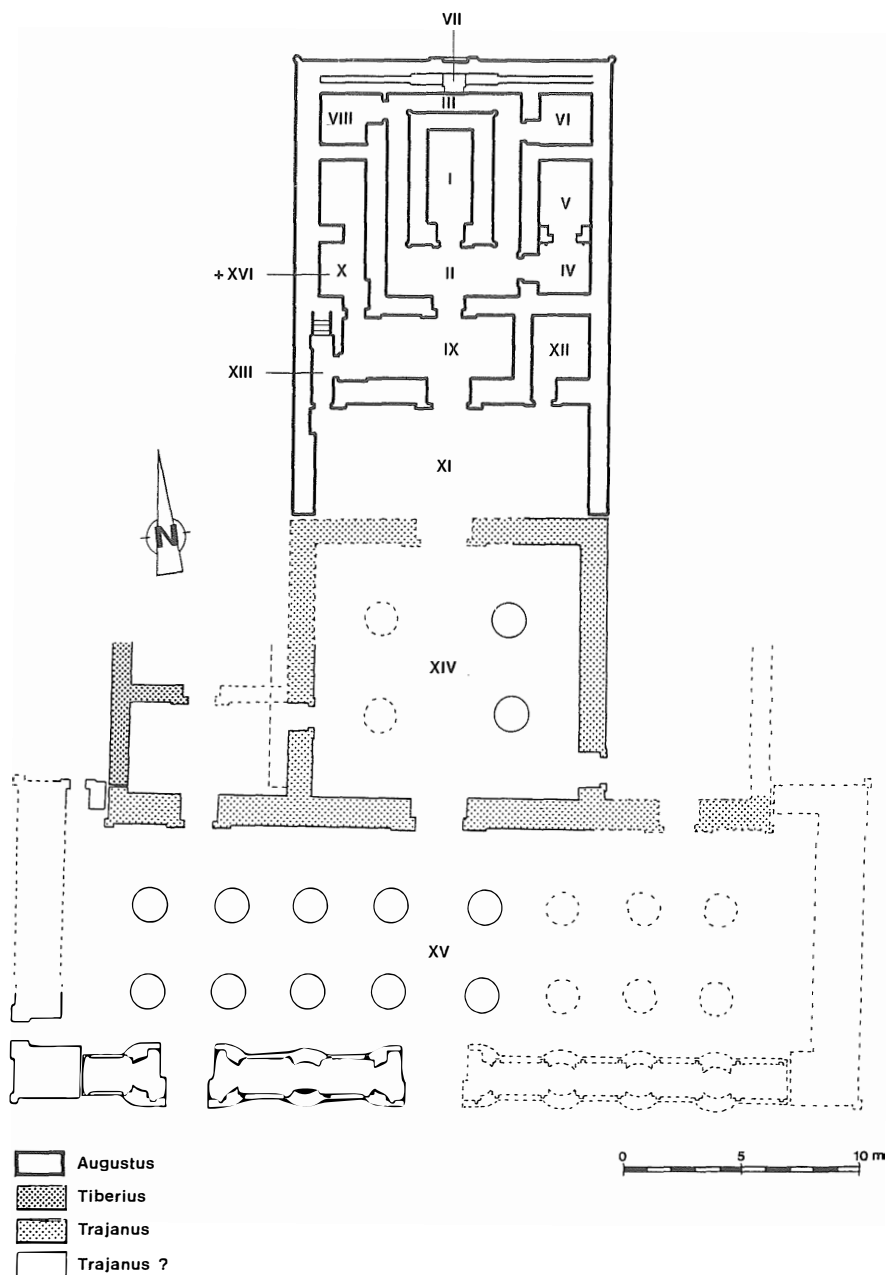

Fig. 6 — Plan van de tempel (E. Mahy, naar een plan van C. Traunecker).

Laten we het plan van de tempel even bekijken (fig. 6). Bij een eerste onderzoek kon reeds vastgesteld worden dat de hypostyle zaal met vier zuilen (XIV) als een uitbreiding tegen de vroegere tempel werd aangebouwd. Dat blijkt niet alleen uit de verschillende soorten kalksteen die gebruikt werden bij de bouw, maar ook uit het feit dat de zijmuren van de twee onderdelen niet met elkaar in architecturaal verband staan (geen verbinding met klampen). We mogen aannemen dat de eigenlijke tempel gebouwd werd onder keizer Augustus. Op de gevel en op de binnenwanden van het heiligdom (I) vinden we zijn naamcartouches. Deze muren van de tempel zijn echter ook de enige die tijdens zijn regering gedecoreerd werden. Onder zijn opvolger, keizer Tiberius (14-37 na Chr.), werd de noordelijke buitenmuur van voorstellingen voorzien. Onder meer de aanwezigheid van een schijndeur in het midden van deze achterwand en uithollingen boven in die muur, die wijzen op een verdwenen portiek, laten toe de twee grote scènes als cultusreliëfs op te vatten (zie verder). Onder de volgende keizer, Caligula (37-41), werden de reliëfs in de wabet (V; fig. 7) aangebracht. Het uitgraven van deze zaal bracht niet alleen nieuwe voorstellingen en teksten aan het licht, maar ook de toegang tot een crypte. Deze crypte mocht, naar het voorbeeld van de wabet met nieuwjaarshof in andere tempels zoals Edfoe, Dendara en el-Qal'a, in ruimte IV of V verwacht worden²². Van de ontbrekende helft van het astronomische plafond zijn geen fragmenten gevonden. Overigens zijn van de Augusteïsche tempel alleen nog de oostelijke en westelijke buitenmuur versierd. Op elk van beide muren werden, telkens over drie registers verdeeld, zesendertig rituele scènes aangebracht waarin keizer Claudius (41-54) tegenover diverse goden geplaatst wordt.

Naarmate de opgravingen vorderden, werd vastgesteld dat het plan in het *Lexikon der Ägyptologie*, dat reeds een aanzienlijke verbetering betekende ten opzichte van dat van Porter-Moss²³, op heel wat punten moest worden aangepast. Wat als een soort nis in de dikte van de achterwand was opgevat, bleek een afsluitbare kapel te zijn. Dankzij een vernuftig systeem van verschuifbare blokken gaf de kapel toegang tot twee geheime bergplaatsen. Merkwaardig is ook de kamer die in verbinding staat met de trap (XIII) en voorzien is van drie deuren. Men kon langs hier vanuit de grote vestibule (XI) naar de tussenzaal (IX) gaan zonder de centrale poort te openen.

hour 1839-1993. Etat de la question et rapport des travaux de 1992 et de 1993”, *Cahier de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 16, 1994.

²² Over de betekenis van de wabet, zie C. TRAUNECKER, „Les ouabets de Chenhour et d'el-Qal'a: décoration et position”, te verschijnen in *Système und Programme der Ägyptischen Tempeldekoration* (3. Tempel-Tagung, Hamburg 1994).

²³ B. PORTER & R. MOSS, *Topographical Bibliography V*, Oxford 1937, 120.

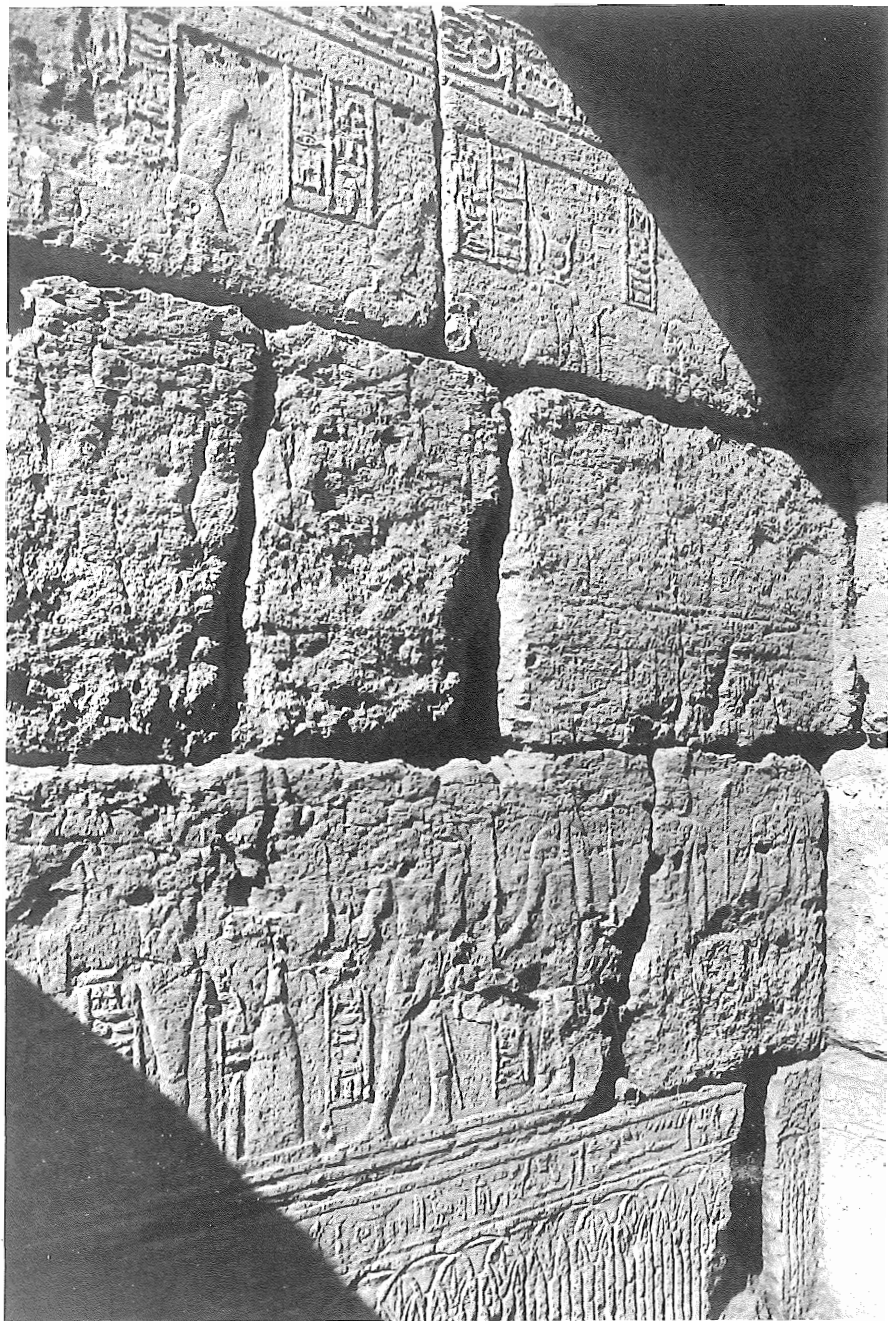

Fig. 7 — De uitgegraven wabet (foto P. Dils).

Fig. 8 — De tempel van Horoedja en De-grote-godin (foto P. Dils).

Anderzijds kon men van de tussenzaal (IX) naar het dakterras zonder dat dit vanuit de grote vestibule (XI) zichtbaar was. De lange kamer X, die zich gedeeltelijk onder de trap bevindt, is minder hoog dan de andere zijkamers, waardoor er boven ruimte was voor een dakcrypte (XVI). De kamers VI en VIII, toegankelijk langs de kleine vestibule (II) en de „mysterieuze gang” (III), zijn verschillend van elkaar door de positie en de hoogte van de deuren en het feit dat kamer VI wel, en kamer VIII geen centraal lichtgat heeft in het plafond. Wat de functie van kamer XII was en hoe de façade er oorspronkelijk moet hebben uitgezien (portiek ?), is nog niet duidelijk.

Een proefsleuf ten W. van de hypostyle zaal (XIV) en ten N. van de pronaos (XV) heeft geleid tot de ontdekking van een oorspronkelijk zelfstandige kapel, gebouwd onder keizer Tiberius (fig. 8) voor Horoedja en zijn moeder De-grote-godin (fig. 8). Bij de uitbreiding van de centrale tempel, door het toevoegen van een kleine (XIV) en een grote zuilenzaal (XV), werd deze kapel achteraf in een groter geheel geïntegreerd. Vermoedelijk gebeurde dit onder keizer Trajanus (98-117), wiens uitgebreide naamcartouches voorkomen op de poort die vanuit de pronaos (XV) toegang geeft tot de kapel van Horoedja en zijn moeder. De aanwezigheid van dit tweede heiligdom verklaart de breedte van de eerste zuilenzaal, die niet in verhouding is tot de kleine zuilenzaal. De zijdelingse toegang aan de W.-zijde van

de pronaos en de smalle deur in de noordelijke muur ten W. van de Horoedja-kapel wijzen erop dat het tempeldomein aanzienlijk groter was dan aanvankelijk werd gedacht. Hoe de tweede cultus (kapel van Horoedja en De-grote-godin) zich verder ontwikkeld heeft en wat eraan beantwoordt aan de O.-zijde van het centrale heiligdom zullen de verdere werkzaamheden ons moeten leren.

Een grenstempel en zijn theologie

De vraag voor welke god(en) de centrale tempel gebouwd werd, is niet zo gemakkelijk te beantwoorden. In de oudere literatuur worden vooral twee godheden naar voren geschoven: Horus, omwille van de plaatsnaam, of Isis, wiens naam herkend werd in een inscriptie gekopieerd door Lepsius. Men leest echter bij D. Arnold en in de vermelde reisgidsen dat de tempel gewijd was aan Isis en Moet. Deze godencombinatie herinnert ons aan de Griekse votief-inscriptie van Koptos, waarin de naam van Hera, vermeld naast Isis, deze van de Thebaanse godin Moet zou kunnen „vertalen”²⁴. De godin Moet van Karnak, door de Grieken Hera genoemd, is inderdaad voorgesteld op de façade van het heilige der heiligen, links van de toegangspoort, terwijl Isis van Koptos op het rechtergedeelte van deze gevel afgebeeld was²⁵. Onder de goden die we op de verschillende gedecoreerde muren aantreffen, herkennen we niet alleen de Thebaanse triade (onder andere op de westelijke muur in het heiligdom) en de belangrijkste goden van Koptos (bijvoorbeeld op de tegenoverstaande muur), maar ook Horus de oudere van Qoes²⁶. Interessant is dat de „triade” van Koptos bestaat uit Min, Isis en Toetoe; deze laatste lijkt de plaats in te nemen van het Horus-kind. Toetoe, onder meer als sfinxgod bekend, wordt hier meerdere keren antropomorf voorgesteld, met zonneschijf op het hoofd. Het belang van deze god is nog onvoldoende bekend²⁷.

De aanwezigheid van de Thebaanse en Koptitische goden als elkaars tegenspelers heeft C. Traunecker in verband gebracht met de geografische

²⁴ Zie J. QUAEGBEUR, „Les appellations grecques des temples de Karnak”, in *Miscellanea J. Vergote = Orientalia Lovaniensia Periodica* 6/7, 1975/1976, 468-469.

²⁵ Het blok met Isis was in oktober 1991 verdwenen, maar we beschikken over vroegere opnamen.

²⁶ We weten dat goden van Koptos en van Qoes een cultus hadden te Thebe; zie, bijvoorbeeld, titulaturen van Thebaanse priesters in M. BIETAK & E. REISER-HASLAUER, *Das Grab des 'Anch-Hor II*, Wien 1982, 294-295.

²⁷ We verwijzen naar de recent ontdekte tempel van Toetoe te Kellis; zie het artikel „'Nieuwe' tempels in de oase Dachla”, *Phoenix* 39,1, 1993, 17-22, van O.E. KAPER, die een monografie over Toetoe voorbereidt.

ligging van deze tempel, die hij daarom een „grenstempel” noemt²⁸. Sjenhoer werd aanvankelijk, onder andere door H. Brugsch, in de Thebaanse gouw gesitueerd (de 4de van Opper-Egypte). Nu meent men echter dat de grens met de gouw van Koptos iets meer naar het N. lag, zodat onze site tot de 5de Opperegyptische gouw behoort. Een vergelijkbare situatie doet zich voor in het geval van de tempel van Deir Sjelwit, gelegen tussen Armant en Thebe, die eveneens blijkt geeft van een gemengde theologie²⁹.

Het karakteriseren van de tempel van Sjenhoer als „grenstempel”, waarvan de religieuze horizon bepaald wordt door de nabijgelegen centra Thebe en Koptos (elk op zowat 20 km), geeft ons nog geen volledig inzicht in de eigen theologie van deze tempel. De originaliteit ervan willen we in het licht stellen aan de hand van een korte bespreking van het reeds vermelde monumentale cultusreliëf op de achterwand van de tempel. Aan weerszijden van de centrale schijndeuren zien we telkens vier grote goden naar keizer Tiberius kijken, die op zijn beurt in rituele houding voor hen staat. Aan de O.-zijde herkennen we Min-Re van Koptos, Isis en Toetoe „de grote van kracht ... die komt naar wie hem roept”, gevolgd door een godin, Nebet-ihî genaamd. Van Isis wordt gezegd dat zij „de moeder van het kind” is en dat kind staat, in klein formaat, voor haar afgebeeld: het is Horus als kind en „eerste (erfgenaam) van Amon”. Op het westelijk muurpaneel staan Amon-Re, Moet en Chonsoe, vergezeld van De-grote-godin. Deze laatste godin draagt koninklijke titels als echtgenote van Osiris. De tekst noemt haar de moeder van een god wiens naam in het bijschrift verdwenen is. Deze zoon staat echter afgebeeld, getooid met de pluimen van Amon, voor haar benen en krijgt daar de naam Horoedja.

De twee godinnen, Nebet-ihî en De-grote-godin, die zich respectievelijk bij de goden van Koptos en van Thebe aansluiten, komen ook in het heilige der heiligen en in de wabet voor. Nebet-ihî, wier naam als „meesteres van de jubel” mag begrepen worden, is de goddelijke zuster van Isis, m.a.w. zij verhoudt zich tot De-grote-godin zoals Nephthys zich verhoudt tot Isis. Deze „twee zusters” worden soms als één enkele goddelijke entiteit beschouwd³⁰. In de tekstband bovenaan het heilige der heiligen wordt De-grote-godin-Isis tegenover Moet geplaatst. De-grote-godin, ook bekend

²⁸ LÄ V, 530: „Dans la déesse de ce temple limitrophe se fondent les qualités et attributs d’Isis coptite et de Mout de Thèbes, formant la synthèse de deux théologies géographiquement voisine”.

²⁹ C.M. ZIVIE, „Entre Thèbes et Erment: le temple de Deir Chellouit”, *Bull. de la Soc. Franç. d’Égyptol.* 80, 1977, 21-32.

³⁰ Zie J. QUAEGBEUR, „Le théonyme Senephthys”, *Orientalia Lovaniensia Periodica* 22, 1991, 111-122.

in de tempel van el-Qalʿa, is een vorm van Isis en verwant met Moet; zij lijkt dan ook de sleutelfiguur te zijn. De „meesteres van de jubel” zou een afsplitsing van haar kunnen zijn. We vinden De-grote-godin terug als moeder van Horoedja in de kleine tempel gebouwd onder Tiberius. Dit heiligdom kan vergeleken worden met de geboortetempel van het goddelijk kind zoals we die te Edfoe, Dendara en elders kennen. De-grote-godin is „de meesteres van de mannelijke en de vrouwelijke kunne” en als dusdanig staat zij borg voor de vruchtbaarheid.

Nieuwe bestemming voor en gedeeltelijke afbraak van de tempel

De opgravingen hebben aangetoond dat het gebouw een hele tijd nadat de cultische activiteit was stilgevallen, bewoond is geweest. In de Koptische tijd, meer bepaald in de 6de/7de eeuw toen de tempel nog goed bewaard was, hebben christenen zich zowel in het gedeelte gebouwd onder Augustus als in de later toegevoegde zalen geïnstalleerd. Dat blijkt uit bepaalde aanpassingen, zoals het ophogen van het vloerniveau met bakstenen, en uit het gevonden archeologisch materiaal, bijvoorbeeld fijn aardewerk in terra sigillata waarop diverse christelijke motieven gestempeld werden. Twee bezoekers, namelijk E. Grébaut (1889) en A. Weigall (ca 1910), hebben de resten van een Koptische kerk gesignaleerd, maar het is nog niet duidelijk waar deze gesitueerd moet worden. Op enige afstand ten Z.-W. van de pro-naos is een proefsleuf gemaakt die ons in de Koptische nederzetting brengt. Het dateerbare aardewerk en andere vondsten wijzen op de 6de eeuw. Dit betekent dat we in dezelfde tijdsspanne zitten als de vermelding van Psjenhôr in de Koptische correspondentie van bisschop Pisentius.

Behalve op de plaatsen in het noordelijk deel van de tempel waar neergevallen blokken de onderliggende archeologische lagen verzegeld hebben, zijn gedurende de Arabische periode opnieuw mensen gaan wonen in de toen nog goed bewaarde delen van de oude tempel. Daarop wijzen vergravingen in de Koptische strata en de aanwezigheid van scherven van geglaazuurd islamitisch aardewerk. De wanden van het centrale heiligdom vertonen rondom, op vrij grote hoogte, brandsporen. Het is echter onduidelijk in welke periode deze brand gewoed heeft. Ook vondsten van recenter materiaal, zoals Turkse pijpekoppen of een munt met de jaarvermelding 1277 (volgens de islamitische jaartelling, d.i. 1867 in de Gregoriaanse jaartelling), bevestigen wat de eerste bezoekers van de 19de eeuw schreven, namelijk dat de tempel omringd was door huizen zodat hij deel uitmaakte van het dorp.

Het materiële verval van de tempel is vooral te wijten aan de twee volgende factoren. In de eerste plaats aan de kalkbranders waarvan de activi-

teit op verschillende plaatsen is vastgesteld. De zalen die gebouwd zijn na Augustus zijn opgetrokken in een kalksteensoort die goed bruikbaar was voor het maken van kalkmortel. Als het noordelijk deel, de zogenaamde Augusteïsche tempel, beter is bewaard dan de later toegevoegde gedeelten, dan is dit te danken aan de slechte kwaliteit van de kalksteen die gebruikt werd voor de bouw ervan. Deze gelige kalksteen met vele schelpjes, vermoedelijk afkomstig uit een steengroeve in het nabijgelegen Hegaza, is niet geschikt om tot kalk omgezet te worden. Anderzijds is diezelfde kalksteen er de oorzaak van dat de studie van de voorstellingen en de inscripties een moeilijke taak is. Nochtans is ook van het beter bewaarde gedeelte veel steenmateriaal verdwenen. De oostelijke zijmuur toont aan dat de bovenste rijen blokken, behalve op één plaats, weggenomen zijn. De tweede oorzaak van de afbraak van de tempel is dus te wijten aan zijn gebruik als steengroeve. Zo hebben we kunnen vaststellen dat blokken van de tempel voor de bouw van andere gebouwen gebruikt werden, onder meer voor de minaret van de oude moskee.

Vragen en perspectieven voor de toekomst

Het vrijleggen van de tempel van Sjenhoer en van het archeologische terrein, dat ongeveer 1,3 hectare beslaat, is nog maar pas goed op dreef gekomen. Hoe zag de onmiddellijke omgeving van de tempel eruit? Was er nog een omheiningsmuur? Waren er nog andere, eventueel oudere, tempels³¹? Hoe komt het dat de naam Sjenhoer nergens, buiten Sjenhoer zelf, voorkomt? Deze en vele andere vragen zijn nog niet beantwoord of reeds nieuwe vragen dringen zich op.

Een proefsleuf toont aan dat Sjenhoer een belangrijke nederzetting was in de Koptische tijd. Vermoedelijk liggen de resten van het Romeinse dorp eronder. Voor het ogenblik vonden we alleen een Romeinse bronzen munt (1ste eeuw) die dateert uit de tijd dat de tempel in gebruik was. De ontwikkeling van Sjenhoer in de Romeinse tijd is vermoedelijk te zien in het licht van het groeiende belang van de streek van Koptos, een onmiddellijk gevolg van de toenemende handel langs de Rode zee.

Het project Sjenhoer is een schakel in een ruimer onderzoek, waar de verwaarloosde studie van de inheemse tempelbouw in de Romeinse periode deel van uitmaakt. De eerste opgravingsresultaten laten zien dat, afgezien van de theologie, ook het grondplan van de tempel origineel is.

Sjenhoer verder opgraven en bestuderen blijft een veelbelovende opdracht!

³¹ Een gedecoreerd blok opnieuw gebruikt in een trap aan de W.-kant van de moskee lijkt niet van de bestudeerde tempel afkomstig te zijn.

VERDWIJNEN DE „DARK AGES”?

E.Ch.L. VAN DER VLIET

De discussie over de „Dark Ages”

Met een zekere regelmaat worden twijfels geuit of onze chronologie van de geschiedenis van het oude Egypte en Nabije Oosten wel in orde is. Het gaat daarbij niet om de relatief kleine onzekerheden van enkele jaren of decennia, maar om eeuwen. Het gaat ook vrijwel steeds om dezelfde periode, die van de Derde Tussentijd ($\pm$ 1100/1070-664 v.C.; dynastieën 21-25) in de Egyptische geschiedenis. Dat maakt ook, dat de discussie beladen is. Zij heeft immers directe gevolgen voor de interpretatie en de letterlijke betrouwbaarheid van de historische overlevering in het Oude Testament. Zij concentreert zich dan ook vaak op de synchronie van gebeurtenissen en personen in het Oude Testament met die in het faraonische Egypte. Wie de farao Sisak was, die onder Rehabeam Jeruzalem innam en plunderde, is een van de centrale kwesties, maar ook de datering van de Exodus, het verblijf van de stammen Israëls in Egypte en de persoon van Jozef zijn regelmatig terugkerende thema's. Het gaat ook altijd om een verkorting van de chronologie, in de eerste plaats van die van het faraonische Egypte. Gewoonlijk zijn het echter niet de egyptologen die met voorstellen tot een verkorting van de chronologie komen. Daarvoor lijkt de chronologie van de farao's binnen beperkte marges voldoende zeker te zijn.

Het opvallende is nu, dat een recent voorstel tot verkorting juist wel door een aantal egyptologen is gesteund. Dat berust op de constatering, dat het verschijnsel „Dark Ages”, een periode van een paar eeuwen waarover archeologisch en historisch nauwelijks iets bekend is, zich mogelijk ook in het oude Egypte voordoet zoals overal elders in de omringende gebieden. De indruk is dat mogelijkerwijze er helemaal geen „Dark Ages” geweest zijn, maar dat zij onopzettelijk zijn gecreëerd door een te lange chronologie. Dat is de reden om naar oplossingen te zoeken door middel van een inkorting van de chronologie. Door de „Dark Ages” eenvoudig te laten verdwijnen, verdwijnen ook een paar historisch en archeologisch schijnbaar lege eeuwen.

Het begrip „Dark Ages” doet vooral in de Griekse geschiedenis opgeld als aanduiding van de periode tussen het einde van de Myceense paleiscultuur ($\pm$ 1050 v.C.) en het „herstel” van de Griekse beschaving, de opkomst

van de polis in het begin van de 8ste eeuw. Het begin van deze periode lijkt gekenmerkt door een ontvolking op grote schaal en van hele gebieden, een algehele verarming van de materiële cultuur en, wellicht, een overgang in de bestaans economie van een meer op landbouw naar een meer op veehouderij gebaseerd stelsel. Veranderingen lijken zich in deze periode heel geleidelijk voor te doen. Voor de oppervlakkige beschouwer is het onderscheid tussen materiaal uit het begin en het eind van de periode niet altijd duidelijk. Ten aanzien van sommige opgravingen wordt bovendien geconstateerd, dat de periode slecht zichtbaar is, ook als wij rekening houden met drie eeuwen verlatenheid. Het fenomeen „Dark Ages” is niet tot Griekenland beperkt. Het doet zich ook in Klein-Azië, elders in het Midden-Oosten en in Italië in dezelfde periode, het eind van de bronstijd en het begin van de ijzertijd, voor.

De bedoeling van deze bijdrage is vooral te laten zien wat de bases van de discussie over de chronologie zijn, en wat de grenzen zijn van wat op dit terrein kan en wat niet kan. Men dient er zich goed van bewust te zijn, dat in chronologische kwesties dwarsverbindingen vaak een sleutelpositie innemen. Verschuivingen van de chronologie in het ene gebied hebben consequenties voor chronologieën elders. Hoe aantrekkelijk een bepaalde reconstructie ook mag lijken, als het ergens niet past, kan het niet. Tegenspraak leidt onherroepelijk tot verwerping. Waarom er dan nog betrekkelijk veel onzekerheid lijkt te bestaan, is het gevolg van een aantal factoren. De gegevens waarover wij beschikken zijn verbrokkeld, er zijn hiaten in de lijsten van heersers en andere hoogwaardigheidsbekleders en in de genealogische reeksen van aanzienlijke families, en de identificatie van personen en hun onderlinge relaties is lang niet altijd zeker. Dit alles maakt dwarsverbindingen soms onzeker, vooral omdat dezelfde namen de neiging hebben terug te komen (de kleinzoon wordt genoemd naar de grootvader). Tenslotte heerst er nog altijd bij sommige geleerden twijfel over de betrouwbaarheid van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden.

Verdwijnen de „Dark Ages” ?

De meest drastische van de voorgestelde reducties behelzen het praktisch verdwijnen van de Derde Tussentijd in Egypte, zodat het einde van het Nieuwe Rijk en het begin van de Saitische dynastie vrijwel direct op elkaar aansluiten (zie fig. 1). Het betekent niet zozeer dat hele dynastieën verdwijnen, maar dat er veel meer gelijktijdige regeringen waren dan tot nog toe voor waarschijnlijk of mogelijk werd gehouden. Genealogieën worden wel aanzienlijk ingekort, doordat „veronderstelde” nakomelingen nu

CONVENTIONAL DATES

ALTERNATIVE DATES

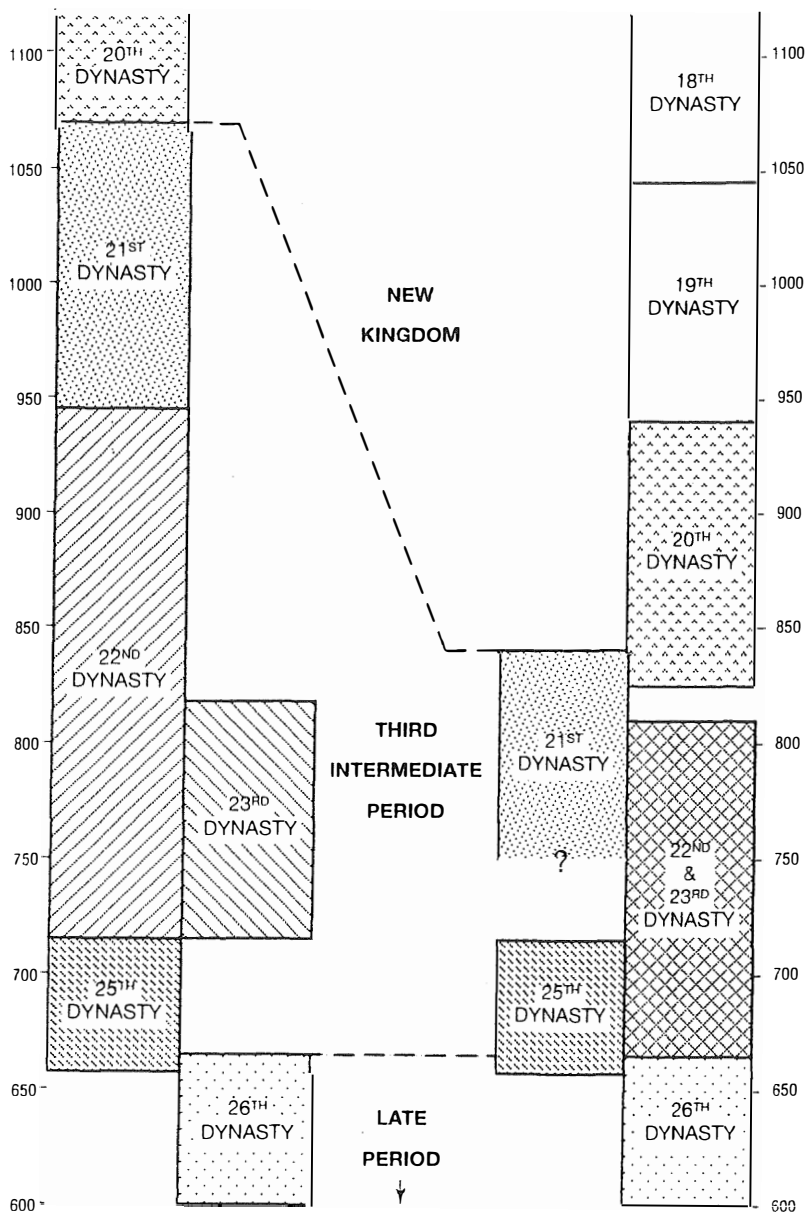

Fig. 1 — Schematisch overzicht van de inkorting van de chronologie van de Derde Tussentijd in Egypte. Bron: *Cambridge Archaeological Journal* 1:2 (1991) 234, Table 3.

met hun gelijknamige „voorvaders” worden geïdentificeerd. Inderdaad moet worden toegegeven, dat dit een elegante en voor de hand liggende oplossing lijkt te bieden voor het probleem, dat voor sommige lange periodes en regeringen van tientallen jaren vrijwel elke documentatie ontbreekt. Aan de andere kant blijkt hieruit ook de principiële zwakte van de redenering. Zij berust vooral op het ontbreken van gegevens.

De consequenties strekken zich tot ver buiten Egypte uit. De Egyptische chronologie is immers aan de ene kant verbonden met die van de heersers en koninkrijken in het aangrenzende Nabije Oosten, Babylon, Assyrië, de Hittieten, en aan de andere kant met die van het Griekse gebied rond de Egeïsche Zee en via dat met die van het prehistorisch Europa. De farao's voerden oorlogen, onderhielden diplomatieke contacten en correspondeerden met de andere heersers in het Nabije Oosten. Het bekendst zijn de Amarna-correspondentie uit de tijd van Achnaton en de oorlog van Ramses II met de koning van de Hittieten, de slag bij Kadesj en het tenslotte door beide partijen gesloten vredesverdrag. De lengte van de regeringen en de opeenvolging van de Mesopotamische en Hittietische vorsten zijn in de meeste gevallen bekend, maar dat neemt niet weg dat er hier en daar lacunes zijn zodat er geen absolute zekerheid is over de absolute chronologie. De beste en langst ononderbroken kapstok voor de chronologie van Mesopotamië en aangrenzende gebieden is de Assyrische koningslijst. Binnen marges van tientallen jaren lijkt daardoor ook de datering van de Babylonische en Hittietische vorsten vanaf ± 1800 v.C. vast te liggen en elke herziening van de chronologie van Egypte mag daarmee niet in conflict komen. De zekerheid die de Assyrische koningslijst biedt wordt echter aangevochten: ook hier zou sprake zijn van een latere reconstructie, van gelijktijdige regeringen van vorsten die na elkaar op de lijst staan, onbevestigde gegevens en lacunes. Een probleem is echter, dat in de verschillende gebieden de al dan niet veronderstelde hiaten in de chronologie in verschillende tijdperken vallen; met andere woorden: ze vallen niet evident samen. Vanaf ± 900 v.C. is overigens in Assyrië en Babylon geen twijfel meer mogelijk.

De Egyptische chronologie is lange tijd de kapstok geweest voor de absolute chronologie van de prehistorische culturen in het Egeïsche gebied en verder in Europa (zie fig. 2). De aanwezigheid van producten (aardewerk, scarabeeën) afkomstig uit het ene gebied in het andere en omgekeerd in een gelijktijdige archeologische context vormde daarvoor het uitgangspunt. Zo blijkt een bepaalde periode in het Egeïsche gebied, op Kreta of het Griekse vasteland, gelijktijdig met bij voorbeeld de 18de of 19de dynastie in Egypte, en anderzijds een cultuur in Midden-Europa gelijktijdig met de betreffende cultuurperiode in Griekenland: de gehele tijdshorizon

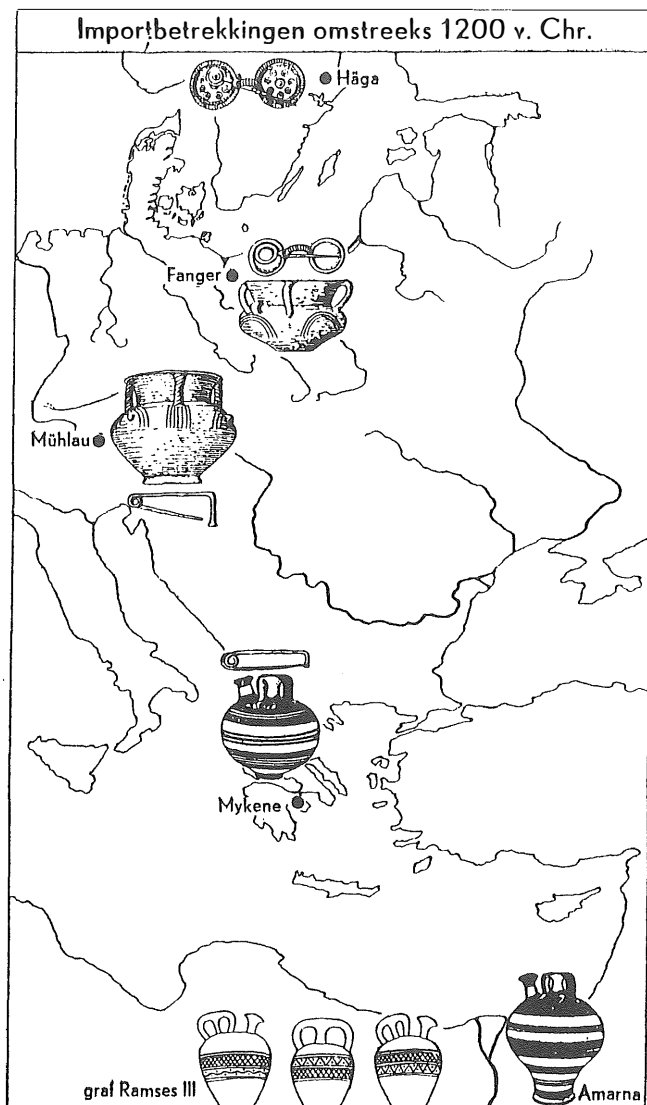

Fig. 2 — Chronologische dwarsverbanden tussen Egypte, het Egeïsche gebied en prehistorisch Europa. Bron: Hans Jürgen Eggers, *Inleiding tot de wetenschap der prehistorie* (Utrecht/Antwerpen 1961) 104, afb. 13.

was dan absoluut gedateerd door de Egyptische dynastieën. Het bekende voorbeeld zijn enerzijds vondsten uit het Egyptische Middenrijk of iets later op Kreta ten tijde van het hoogtepunt van de eerste periode van het Laat-Minoïsch en anderzijds de afbeelding van Myceense Grieken met de geschenken die zij brengen uit de in het Griekse gebied volgende periode in de graven van aanzienlijke tijdgenoten van farao Thoetmosis III, met name zijn vizier Rechmire. Hoewel de schaarsheid van het materiaal, de niet altijd duidelijke archeologische context en problemen met de precieze datering in de Griekse context van wat de Egyptenaren afbeeldden, een nogal ruime marge voor interpretatie en discussie open laten, is een zekere mate van gelijktijdigheid daarmee wel gegeven.

Naar het schijnt is hier nu echter door de traditionele Egyptische chronologie het probleem van niet bestaande „Dark Ages” gecreëerd. Het probleem lijkt op te lossen door de constatering, dat de periode een chronologisch schijnprobleem is en er nooit drie eeuwen van Dark Ages zijn geweest of dat zij van aanzienlijk kortere duur moeten zijn geweest. Het grote bezwaar hiertegen is echter, dat de Griekse prehistorie en vooral de Myceense tijd en Vroege IJzertijd ook hun plaats in de algemene prehistorie van het overige Europa hebben en daarin, wat de relatieve chronologie betreft, voldoende hecht verankerd zijn om een „opschuiven” met drie eeuwen bijzonder onaannemelijk te maken. Inmiddels staat dankzij verschillende natuurwetenschappelijke dateringsmethoden de absolute chronologie van de Europese prehistorie op zichzelf en is zij niet meer afhankelijk van dwarsverbanden met de Egyptische geschiedenis. Omgekeerd doet men er beter aan te stellen, dat de Europese chronologie nu als ijk-middel voor de traditionele Egyptische kan fungeren. Het argument, dat de kern van het probleem de Egyptische chronologie is, gaat niet meer op.

De basis van de chronologie van het faraonisch Egypte

Voor een goed begrip van de problematiek is echter toch eerst inzicht in de uitgangspunten van onze chronologie van het faraonisch Egypte onontbeerlijk. De grondslag ervan wordt gevormd door de koningslijsten en de regeringsjaren van de afzonderlijke farao's. In hun verschillende overgeleverde vormen berusten de koningslijsten op een oude en in het algemeen bijzonder betrouwbare inheemse traditie. Zij zijn echter onvolledig. Er zijn niet alleen lacunes, maar bovendien is van een groot aantal farao's niet met zekerheid bekend hoe lang zij precies geregeerd hebben (het hoogst bekende regeringsjaar hoeft niet het laatste geweest te zijn) en bestaat er aan de andere kant in een aantal gevallen onzekerheid over het of en het hoe

lang van gemeenschappelijke regeringen van voorganger en opvolger. In totaal kan dat over een periode van enige eeuwen gauw tot een maximale onzekerheidsmarge van tientallen jaren en een halve eeuw oplopen.

Deze marge wordt aanzienlijk verkleind als wij over een aantal vaste punten verspreid over de gehele Egyptische geschiedenis beschikken. Deze vaste punten lijken gegeven te zijn door dateringen met behulp van de zogenaamde Sothis-cyclus. Het Egyptische jaar van 365 dagen kende geen schrikeldagen en liep daardoor per jaar $1/4$ dag voor op het zonnejaar, dat is 1 jaar in 1460 jaar. (In wezen is de materie complexer, maar het gaat hier om het principe.) Het gevolg was, dat de seizoenen van de Egyptische kalender meestal uit de pas liepen met de werkelijke seizoenen, zoals het begin van het jaar dat in de natuur gemarkeerd werd door het weer zichtbaar worden van de Hondster, Sirius in het Grieks, Sothis in het Egyptisch, bij het begin van de zomer en de overstroming van de Nijl. Een aantal malen is genoteerd op welke kalenderdag deze gebeurtenis viel, en als wij daarbij begin en einddatum van de cyclus kennen, is dat jaar precies in onze jaarrekening uit te rekenen. Er zitten echter een paar addertjes onder het gras, die onzekerheden veroorzaken: onzekerheid over de plaats van waarneming (de geografische breedte!), over haar nauwkeurigheid (dezelfde dag bestrijkt zo al 4 jaren, afgezien van waarnemingsfouten) en daarbij onzekerheid over de teksten (en hun datering: farao, jaar, datum; voor een cruciale datering scherp aangevallen door de voorstanders van een verkorte chronologie); daarbij is het aantal Sothis-observaties dat wij hebben zeer beperkt.

Toch verschaffen de Sothis-data nog altijd het raam waarbinnen nauwkeuriger bepalingen mogelijk zijn. De Egyptenaren hanteerden ook een maankalender met een cyclus van 25 jaar. Die maakt veel meer en veel nauwkeuriger berekeningen mogelijk, maar als wij met eeuwen gaan schuiven, helpt deze methode in eerste instantie niet. Zo is het begin van de regering van Ramses II precies 200 jaar na dat van de regering van Thoetmosis III, en zo zijn er 3 waarschijnlijke data voor het begin van de regering van Ramses II: 1304, 1292 en 1279 v.C., waarbij het onderzoek de laatste tijd meer (ook dankzij aanvullende gegevens) tendeert in de richting van het laatste jaartal.

De voornaamste argumenten voor een aanzienlijke inkorting

Als de regering van deze twee farao's twee tot drie eeuwen naar het heden wordt opgeschoven, moeten er op grond van de gegevens van de maankalender nieuwe data gezocht worden binnen de jaren die dan daarvoor in aanmerking komen. Dat is een ingrijpende operatie die zwaarwegende

argumenten vereist. In dit kort bestek kan ik niet op alle ingaan en moet ik mij beperken tot wat, mijns inziens, de belangrijkste zijn. In de eerste plaats is er de constatering dat „Dark Ages” een algemeen verschijnsel zijn. Daarbij moet echter benadrukt worden, dat van strikte gelijktijdigheid van de periodes van „Dark Ages” in de verschillende gebieden geen sprake is.

De betrouwbaarheid van de Sothis-dateringen en daarmee van het skelet van de Egyptische chronologie is echter inderdaad aanvechtbaar, niet alleen vanwege de vooronderstellingen waarop zij gebaseerd zijn en hun onzekerheidsmarges, maar ook vanwege de onduidelijkheid van een cruciale tekst en zijn vondstomstandigheden: de Illahun-papyrus zou niet uit het begin van het Nieuwe Rijk, maar uit het Middenrijk stammen en dus geen datering uit de regering van Amenhotep I bevatten. Het begin van het Nieuwe Rijk zweeft daarmee in onzekerheid, en moet wellicht in jaren naar beneden. Vervolgens is er de genealogie van het geslacht van de hogepriesters van Ptah in Memphis, die drie namen respectievelijk generaties telt in de 67-jarige regering van Ramses II, wat uiterst plausibel is, maar ook slechts drie voor een latere periode die minstens 150 jaar omvat zou hebben. Daar komt bij, dat de reeks van begraven Apis-stieren, normaal ononderbroken en met vermelding van koning en regeringsjaar na en naast elkaar bijgezet, een merkwaardige onderbreking vertoont voor de periode van de 21ste en vroege 22ste dynastie. Het is mogelijk, dat de ontbrekende mummies alsnog gevonden worden of zich in een ontoegankelijke (alleen met levensgevaar te betreden) ruimte bevinden, maar erg voor de hand liggend lijkt dat niet. Een ingekorte chronologie zou deze problemen oplossen.

Consequenties van een inkorting

Een chronologisch inkorting betekent allereerst dat de Egyptische geschiedenis van de Derde Tussentijd wordt ingedikt (zie fig. 1). Het begin van de 19de dynastie gaat van het laatste kwart van de 14de eeuw naar ± 1045 en neemt alles wat er aan voorafgaat mee, evenals de 20ste dynastie (tot ± 825 v.C.). Niet alleen wordt de periode van de 22ste en 23ste dynastie ingekort, maar ook wordt de 21ste daaraan parallel geplaatst en overlapt het begin ervan het einde van de Ramessidentijd. Ook de 25ste, de Ethiopische dynastie, overlapt in zijn geheel de laatste regeringen van de dynastieën 22 en 23, een periode van grote verbrokkeling en meerdere, lokaal regerende farao's naast elkaar. Vanaf het begin van de Saitische dynastie, de 26ste, in 664 v.C. ligt alles vast, zoals ook in de chronologie van Assyrië en Babylonië na 900 niet meer geschoven kan worden en in Palestina de oud-testamentische chronologie een vast handvat biedt vanaf ongeveer 970 v.C.

Het zal duidelijk zijn, dat een dergelijke herziening vooral ook direct de relaties tussen de Egyptische en de Israëlitische geschiedenis raakt. Bij een aantal onderzoekers overheerst de neiging bij de reconstructie van de geschiedenis niet meer in de eerste plaats van het Egyptische materiaal, maar van de toch doorgaans later opgeschreven oudtestamentische overlevering uit te gaan. In een van de interpretaties worden Achnaton en David tijdgenoten. Ik spreek nadrukkelijk van een van de interpretaties, want hoewel een aantal geleerden het over het principe van een verkorte chronologie eens is, verschillen de meningen, en soms aanzienlijk, over de precieze duur en invulling daarvan. Zo evident vallen de zaken dus niet op hun plaats en dat versterkt de wetenschappelijke positie van deze stelling niet. Bovendien wordt direct het argument gehoord, en niet geheel ten onrechte, dat dergelijke voorstellingen niet door wetenschappelijke, maar door joods-christelijke fundamentalistische overwegingen geïnspireerd zijn („De Bijbel heeft toch gelijk” en „de archeologie bevestigt de Bijbel” gedachten), en valt de naam van Velikovsky. Voor echte wetenschap is associatie met de ideeën van de laatste fataal.

Centraal in dit debat staat de kwestie Sisak-Sjesjonk. Sisak is de oudtestamentische naam van de farao die in het vijfde jaar van Rehabeam Judea heeft aangevallen en Jeruzalem ingenomen en geplunderd. Het jaar, 945 v.C., komt overeen met het optreden van de eerste Libysche farao en stichter van de 22ste dynastie, Sjesjonk. Een probleem is echter, dat de lijst van veroverde plaatsen van Sjesjonk niet met de oudtestamentische overlevering overeenstemt. Jeruzalem is in Sjesjonks lijst — die overigens onvolledig bewaard is —, opvallend afwezig. Daarnaast levert de identificatie taalkundige problemen op (niet zozeer de n, wel de k/q) en zou het minstens zo goed een farao kunnen betreffen die in het dagelijks leven Sese genoemd werd: Ramses II of zelfs Ramses III. Een identificatie met een van hen zou bovendien de incidentele en zeer vroege vermelding van de naam Israël in de lijst van overwonnen volken op de „Israël-stèle” van Merneptah wel in een duidelijke historische context plaatsen. Aan de andere kant levert de identificatie van Sisak met Ramses II of Ramses III vanuit het Egyptische materiaal gezien ook de nodige problemen op — daarop ingaan zou hier te ver voeren.

Bezwaren

In het algemeen moet echter toch geconcludeerd worden dat een voorgestelde reductie van de chronologie meer problemen oproept dan zij beantwoordt. Ook de initiatiefnemers lijken geleidelijk tot dat inzicht te

komen. Van alle kanten worden bezwaren naar voren gebracht. Als de datering van de farao's van de 18de en 19de dynastie wordt verschoven, mag er geen tegenspraak ontstaan met de datering van hun tijdgenoten, de koningen van Assur en Babylon met wie zij diplomatieke contacten onderhielden. Daar ligt een groot probleem, althans voor de voorstanders van een verkorte chronologie. Ook al is er weinig over sommige heersers bekend, bij voorbeeld de Kassietische vorsten van Babylon en een reeks Assyrische koningen, geattesteerd in eigentijdse documenten zijn zij wel degelijk. En ook de vorsten van Babylon en Assyrië onderhielden contacten met elkaar waarvan ons documenten overgebleven zijn. Men mag misschien de betrouwbaarheid van de Assyrische koningslijst voor 900 aanvechten, maar niet zo sterk als de verlaagde chronologie vereist. Dan is er de derde partner: het Hittietische rijk. Het is ten tijde van Ramses III ineengestort en volgens de voorstanders van de verkorte chronologie was het zogenaamde Neo-Hittietische vorstendom van Karchemisj niet de opvolger ervan, maar heeft het gelijktijdig met het hoofdrijk bestaan. Inmiddels lijken er echter voldoende gegevens te zijn die het mogelijk maken enerzijds de genealogie van de heersers van Karchemisj zonder lacunes op te stellen en anderzijds ontegenzeggelijk te bewijzen dat zij inderdaad na de ineenstorting van het rijk in Hattusas kwamen, omdat zij van de laatste vorsten daar afstamden.

Archeologisch zijn de Dark Ages ook niet zo duister of leeg meer als het woord suggereert. Voortgaand archeologisch onderzoek brengt steeds meer materiaal en gegevens over de bewoningsgeschiedenis aan het licht. Beperken wij ons tot het Griekse gebied. Weliswaar lijkt er weinig te veranderen in de materiële cultuur, toch zijn wij inmiddels in staat in de ontwikkeling van het aardewerk, regionaal en algemeen, een zodanige fasering te onderscheiden dat de veronderstelling dat de periode een tijdspanne van een paar eeuwen beslaat, volstrekt aannemelijk is en een verkorting daarentegen een aantal archeologische fases onwaarschijnlijk kort van duur zou maken. Des te meer onderzoek gedaan wordt, des te meer de leegte gevuld blijkt te zijn. Dat geldt ook voor andere gebieden.

Tenslotte, en niet in het minst, zij er ook op gewezen dat onze gegevens uit het Egypte van de Derde Tussentijd niet beperkt zijn tot een reeks namen van farao's en een genealogie van Memphitische priesters. Wij kennen een groot aantal aanzienlijken uit de periode, hun functies, hun nakomelingen en hun onderlinge huwelijksrelaties. Mogelijk is de genealogie van de Memphitische priesters om de een of andere reden onvolledig, daar tegenover staan de reeks van hogepriesters van Amon in Thebe, die van de godsgemalinnen van Amon en hun verwantschap met de verschillende

farao's, lagere Thebaanse priestergeslachten, enz. Hoewel dit alles niet een onbetwistbare ononderbroken reeks oplevert die de periode in zijn totaal overbrugt, is het totale materiaal van dien aard dat het een redelijke invulling geeft van de periode volgens de traditionele lengte. Meerdere lokale heersers naast elkaar die zich elk farao noemden, dat kwam voor; meerdere hogepriesters van Amon in Thebe tegelijkertijd is wel erg onwaarschijnlijk.

Er is nog een kant aan de zaak: de gelijktijdigheid van het Egyptische Nieuwe Rijk met de Myceense cultuur in het Egeïsche gebied en prehistorische culturen in Europa, waarvan de absolute chronologie inmiddels dankzij natuurwetenschappelijke dateringsmethoden onafhankelijk kan worden vastgesteld. Vershuift men de Egyptische chronologie, dan moet dat hele complex meeschuiven, wat onmogelijk is, of de relatie worden losgelaten, wat uiterst onwaarschijnlijk is. De gelijktijdigheid van de Engelse Wessex-cultuur en de Myceense ten tijde van de Schachtgraven is daar een aspect van. Recente vondsten in de Mozartstrasse in Zürich bevestigen dat. Het gaat hier om een nederzetting die aan de rand van een meer heeft gelegen en waarvan het hout goed is bewaard. De bomen die voor de bouw zijn gebruikt, zijn geveld tussen 1607 en 1503 v.C.; de bewoning was gelijktijdig. Wij hebben hier een indirecte, maar moeilijk aanvechtbare dendrochronologische datering van de Myceense cultuur die een verlaging van de chronologie van het Egyptische Nieuwe Rijk hoogst onwaarschijnlijk maakt.

Natuurwetenschappelijke dateringsmethoden: C-14 en dendrochronologie

Het is niet anders dan wij op grond van de resultaten van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden mochten verwachten. De C-14 methode berust op het verval van radioactieve koolstof in organisch materiaal en is sinds het begin van de jaren '50 bekend. Inmiddels is zij zodanig geperfectioneerd, dat de waarschijnlijkheidsmarge van absolute juistheid van 95% voor de hier besproken periode niet meer dan enkele tientallen jaren bestrijkt. Schattingen van de gemiddelde tijdsduur van bewoningsfasen in recente opgravingen bevestigen de principiële betrouwbaarheid van de methode. Men mag misschien twijfelen aan de vigerende calibratietabel (calibratie is, eenvoudig gezegd, een correctie van C-14 jaren in kalenderjaren), die overigens per decennium nauwkeurig is, maar niet aan de juistheid van de orde van grootte van de middels deze methode verkregen ouderdomsbepalingen. Een probleem dat ik hier slechts kan signaleren, lijkt mij echter wel de constatering dat de calibratie systematisch toenevend afwijkt (in de tijd) van de „ruwe” waarden. Op de juistheid van de

traditionele chronologie van het Egyptische Nieuwe Rijk en de volstrekte onwaarschijnlijkheid van een lagere datering, heeft dat overigens geen invloed.

De juistheid van de C-14 methode is bevestigd door de ontwikkeling van de dendrochronologie: eenvoudig gesteld het bepalen van de ouderdom van hout(resten) door het tellen van de jaarringen en door reeksen te construeren van overlappende en aansluitende sequenties. Voor delen van Europa reikt de dendrochronologie inmiddels tot ongeveer 8.000 v.C. en vooral in omstandigheden waarin veel hout bewaard is gebleven, zoals het Zuidoost-Europese en Zwitserse merengebied, is dit een uitstekend hulpmiddel. Een moeilijkheid is, dat dendrochronologische reeksen per regio moeten worden geconstrueerd omdat zij sterk afhankelijk zijn van lokale klimaatfluctuaties. Het is theoretisch mogelijk, dat de reeks te lang is doordat er verdubbelingen in voorkomen. Of dat het geval is met de periode van de „Dark Ages” over een paar eeuwen is statistisch getoetst. Het resultaat was negatief.

De vulkaanuitbarsting van Santorini

Over de uitbarsting van de vulkaan van Thera-Santorini in de Late Bronstijd is veel gedebatteerd en geschreven, en te veel gespeculeerd. Men heeft berekend, dat de uitbarsting zwaarder moet zijn geweest dan die van de Krakatau in 1883 en dat het effect wereldwijd merkbaar moet zijn geweest door een paar jaren van koude. Door de verwoesting van de nederzetting van Akrotiri, die met as werd bedekt, is de uitbarsting archeologisch goed gedateerd. Ook elders in het Egeïsche gebied, op Kreta met name, is de vulkaan archeologisch herkenbaar en dateerbaar. De uitbarsting vond plaats in de loop van de kretenzische archeologische fase Laat-Minoïsch IA (zie fig. 3). Het einde van deze periode valt ongeveer samen met het begin van de regering van Thoutmosis III in 1479 v.C. De uitbarsting wordt zelf gedateerd in het raam van de minoïsche archeologie, waarvan sommigen een „hoge”, anderen een „lage” de voorkeur geven. Voor het einde van Akrotiri, in absolute jaren, maakt dat een marge van een jaar of 20 uit. Het lijkt samen te vallen met het einde van de Hyksos-tijd of het begin van de 18de dynastie in Egypte, tussen 1560 en 1540 v.C.

Met natuurwetenschappelijke methoden lijkt echter een nauwkeuriger absolute datering mogelijk. Verschillende methoden zijn gebruikt, en alle resultaten, ook al lopen zij uiteen, tenderen naar een vroegere datering. Radiokoolstofdateringen van organisch materiaal uit Akrotiri van direct onder de as geven 1760-1620, 1630-1530 en 1670-1520. Een tweede

Date	Greek Mainland	Minoan (high)	Minoan (low)	Egypt
1800	MH	Foundation of the First Palaces	Foundation of the First Palaces	12TH DYNASTY
		MM I B-II	MM I B-II	13TH DYNASTY
Kamares Ware		Kamares Ware	Tell ed-Daba Stratum G	
1700		Destruction of First Palaces	Destruction of First Palaces	14TH DYN
	el-Lisht Jug	Destruction of First Palaces	MM III A-B	Khyan HYKSOS DYNASTY
MM III A-B				
1600	LH I	Khyan Lid	MM III A-B	Ahmose Accession - 1550 BC
		Early LM I A	Early LM I A	
1500	LH II A	End of Akrotiri	End of Akrotiri	18TH DYNASTY
		Late LM I A	Late LM I A	
1400	LH II B	LM I B	LM I B	el-Amarna Period
		Aniba Alabastron	LM II	
	Maket Jar	LM II	LM II	
	LH III A:1	LM III A:1	LM III A:1	
	LH III A:2	LM III A:2	LM III A:2	

Fig. 3 — De plaats van de vulkaanuitbarsting van Thera in de chronologieën van Kreta en Egypte. Bron: Peter M. Warren, *The Minoan Civilisation of Crete and the Volcano of Thera*, *Journal of the Ancient Chronology Forum* 4 (1990/1) 29-39, aldaar 35, fig. 5.

methode is het tellen van lagen in Groenlandse ijskernen, in beginsel vergelijkbaar met de methode van het tellen van jaarringen van bomen. Zij is gebaseerd op het tellen van de diepgevroren resten van de jaarlijkse neerslag. Daarin zijn ook vulkaanuitbarstingen te traceren dankzij de zwavel die zij in de lucht hebben gebracht en die met de sneeuw naar beneden is gekomen. De moeilijkheid is echter, dat zo weliswaar een aantal grote uitbarstingen in de loop van de eeuwen te herkennen is, maar dat het ijs niet zegt of het om een wereldwijde of een locale (de IJslandse Hekla, vulkanen in Noord-Amerika) gebeurtenis gaat, terwijl eveneens onzeker is of elke

uitbarsting voldoende van dit soort sporen nalaat. De kandidaat voor Thera is in 1987 gedateerd op 1645 ± 07 v.C., maar de laatste tijd lijkt men de voorkeur te geven aan een datum vroeg in de 17de eeuw of zelfs in de tweede helft van de 18de. Tenslotte bestaat de mogelijkheid een kortstondige periode van koude te herkennen aan vorstschade aan bewaard hout, dendrochronologisch te dateren. Het gaat hier om Ierse moeraseden die een dergelijk verschijnsel laten zien in 1628-1626 v.C. Hoewel men tegen deze dateringen kan aanvoeren, dat zij nogal uiteenlopen en dus met voorzichtigheid moeten worden gehanteerd, moet daartegenover worden gesteld dat niets wijst op sporen van een uitbarsting als die van Santorini in de tijd waarin deze volgens de voorstanders van de lage chronologie zou moeten hebben plaats gevonden.

De gelijktijdigheid van de uitbarsting van Santorini met het begin van de 18de dynastie in Egypte lijkt onomstreden. Bij de opgravingen van Tell ed-Daba, de plaats van de Hyksos hoofdstad Avaris, is onlangs puimsteen gevonden dat van de explosie van Thera afkomstig is in een archeologisch goed dateerbare context. Er is geen reden aan te nemen, dat het materiaal veel ouder zou zijn dan de context, het begin van de 18de dynastie. Als echter de natuurwetenschappelijke datering, en laten wij het conservatief houden op 1645-1628 v.C., niet aan twijfel onderhevig is, is er een ander probleem met de chronologie, zij het in de tegenovergestelde richting dan die welke hier besproken is. Let wel: de resultaten van verschillende natuurwetenschappelijke dateringsmethoden zijn onafhankelijk van elkaar in dit opzicht onderling voldoende consistent. Voor de egyptologische chronologie zal het echter een serieus probleem zijn, de datering van het begin van het Nieuwe Rijk 60 jaar of meer te vervroegen. De „Dark Ages” worden niet korter, maar langer. Laten wij voorlopig vasthouden aan de werkhypothese, dat het eerste jaar van de regering van Ramses II 1279 v.C. was.

Literatuur

De literatuur over dit onderwerp is inmiddels behoorlijk omvangrijk geworden. Ik beperk mij hier tot het voornaamste. De voorstanders van de verkorting hebben hun voorstellen samen gepubliceerd in Peter JAMES e.a., *Centuries of Darkness. A challenge to the conventional chronology of Old World archaeology* (Londen 1991), maar een betere indruk van de discussie krijgt men uit de artikelen in het *Journal of the Ancient Chronology Forum*, waarvan sinds 1987 zes afleveringen verschenen zijn en dat plaats biedt aan woord en wederwoord. Deze bijdrage is in belangrijke mate op de discussie in dat tijdschrift gebaseerd. De resultaten van een tegen deze voorstellen zeer kritisch uitgevallen colloquium zijn gepubliceerd in Albert LEONARD Jr., ed., *Colloquenda Mediterranea* (Great Horton, Bradford

1993). Men zie ook de discussie James D. MUHLY, Egypt, the Aegean and the Late Bronze Age Chronology in the Eastern Mediterranean: A Review Article, *Journal of Mediterranean Archaeology* 4 (1991) 235-247 en Stuart D. MANNING, Response to J.D. Muhly on Problems of Chronology in the Aegean Late Bronze Age, *Journal of Mediterranean Archaeology* 4 (1991) 249-262. De gegevens over het onderzoek in Zürich: L.H. BARFIELD, Wessex with and without Mycenae: new evidence from Switzerland, *Antiquity* 65 (1991) 102-107.

Een eerder overzicht van de chronologische problemen in het oude Nabije Oosten werd geleverd door K.R. VEENHOF in *Phœnix* 27, 1981, 15-34.

DE BOEKEN VAN SAMUËL IN EEN NIEUW LICHT EEN BESPREKING

WILLEM A.M. BEUKEN

Nu J.P. Fokkelman met een vierde deel zijn studie over de boeken Samuël heeft voltooid, mag de term „een monument” vallen¹. De kritiek heeft algemeen de compositorische kracht van dit werk, toen het nog in opbouw was, reeds erkend. De sterke compositie is ten eerste een zaak van opzet. De auteur heeft nog vóór deel I een antwoord moeten vinden op de vraag uit welke grote literaire eenheden de tekst van Samuël bestond en hoe hij die over de vier banden moest verdelen, gegeven het feit dat de canonische volgorde van de hoofdstukken, naar zijn mening, het verband van die oorspronkelijke literaire eenheden verbrak. Dit was een fundamentele beslissing, weliswaar niet zozeer voor deel I, omdat het tekstgeheel II Sam. 9-20; I Kon. 1-2 al lang en algemeen als een literaire eenheid, de zg. „geschiedenis van Davids opvolging”, werd beschouwd, maar wél voor deel II. Want met de beslissing om de hypothese van een literair werk over „Davids opkomst” niet te volgen en het gedeelte I Sam. 13-31; II Sam. 1 als een eenheid te behandelen, de zg. „*The Crossing Fates*”, betrad hij een nieuw pad. Dit verplichtte hem ook wat de resterende hoofdstukken betreft de traditionele redactiekritiek te verlaten en deze hoofdstukken op een andere wijze te groeperen in de delen III en IV. Hoezeer deze beslissingen aangaande de opzet ook op grondig onderzoek steunden, het had kunnen gebeuren dat F. gaandeweg tot andere inzichten was gekomen. Maar het blijkt nu dat hij zijn aanvankelijke opvattingen, die voor een deel natuurlijk toch ook op de intuïtie van een expert berustten, in het verdere minutieuze onderzoek heeft kunnen waarmaken.

Wie dit nieuwe redactiekritische ontwerp van I-II Samuël (plus I Kon. 1-2) overziet, moet erkennen dat de eigenzinnigheid van de auteur goede vruchten heeft afgeworpen. Men zou dit met name kunnen aantonen voor deel II, want de kern van het tekstgedeelte dat men vroeger „Het verhaal

¹ J.P. FOKKELMAN, *Narrative Art and Poetry in the Books of Samuel*.
Volume IV: Vow and Desire (I Sam. 1-12), Assen, Van Gorcum, 1993, pp. 664
De titels van de vorige delen luiden:
Vol. I: King David (II Sam. 9-20 & I Kings 1-2), 1981, pp. 534
Vol. II: The Crossing Fates (I Sam. 13-31 & II Sam. 1), 1986, pp. 808
Vol. III: Throne and City (II Sam. 2-8 & 21-24), 1990, pp. 448

van Davids opkomst” noemde, I Sam. 16 - II Sam. 5, heeft in de opzet van F., mét het blok I Sam. 13-15 en zonder II Sam. 2-5, ontegenzeggelijk aan innerlijke samenhang gewonnen. Maar laten we ons beperken tot deel IV, „*Vow and Desire*”, dat hier toch bijzondere aandacht verdient. Doordat de auteur de theorie van een „arkverhaal” (I Sam. 4-6; II Sam. 6) opgeeft en de hoofdstukken I Sam. 1-4 en 5-7 samen met 8-12 als de drie „acts” van sectie I beschouwt, worden wij vooreerst bevrijd van de moeilijke erfenis van J. WELLHAUSEN, want het is toch eigenlijk nooit gelukt in I Sam. 7-12 de zg. „königskritische” recensie van het oudere „königsfreundliche” verhaal bevredigend te verklaren. Fokkelman komt hier een eenvoudige, theoretische stap verder door de opvatting van de verteller niet te identificeren met die van zijn personage Samuël. De verteller laat Samuël in de verschillende omstandigheden van de hoofdstukken 8 en 12 enerzijds en 9-11 anderzijds verschillend spreken over het koningschap. Daarmee is Samuël zelf getekend, niet de auteur. Maar F. verkläart niet alleen deze ideologische dichotomie, hij laat ook zien dat de grote literaire eenheid van I Sam. 1-12, door hem „*Vow and Desire*” genoemd, een verrassende innerlijke consistentie vertoont. Twee zaken vallen hierbij op. Ten eerste de samenhang van de hoofdstukken 8-12. Fokkelman kan hierbij weliswaar steunen op het werk van M. TSEVAT and D. MCCARTHY voor de ordening van de vijf scènes, maar de onderbouwing hiervan door de functie van de plaatsnamen, de eigen ontwikkeling van Samuël ten opzichte van het koningschap en de semantische constanten in het complex laten een samenhang zien die ver uitstijgt boven het verband van de koningsideologische spanningen die men tot nu toe hier placht waar te nemen. Ten tweede, de hoofdstukken 8-12 zijn als „act III” ook stevig geïntegreerd in het geheel van I Sam. 1-12. De wisseling van het leiderschap door toepassing van de figuur van „the crossing fates” (nu met kleine letter!), van Eli op Samuël, van Samuël op Saul, tegelijk van priester op profeet, van profeet op koning, dit alles verbonden door de oppositie „jong/oud” en door de geraffineerde plaatsing van de stam *masjach*, „zalven”, is in het lied van Hanna, in het thema van de omkering van alle menselijke eigenmachtigheid, al programmatisch aangegeven.

Nog steeds sprekend over de compositorische kracht van de vier delen vestig ik de aandacht op een verrassende ontdekking op blz. 540-549. De vier delen met hun 15 „acts” worden hier als vier secties van één groot verhaal voorgesteld, waarbij veelvuldig parallelisme tussen de „acts” een soort geometrische figuur schept. Afgezien van „act XV” (II Sam. 21-24) is de canonische volgorde van I-II Samuël; I Kon. 1-2 hier hersteld en tot de rang van literaire eenheid verheven. Toen ik dat las, kwam de brutale

vraag op: had F. toch niet beter met deel IV (I Sam. 1-12) kunnen beginnen, vervolgens deel II (I Sam. 13-31; II Sam. 1) kunnen schrijven, daarna de eerste helft van deel III (II Sam. 2-8) om ten slotte de tweede helft van deel III (II Sam. 21-24) te integreren in deel I (II Sam. 9-20; I Kon. 1-2)? Voor „act XV” (II Sam. 21-24) had hij wel een oplossing gevonden. Eigenlijk is die al gegeven in de genuanceerde beschouwing over de positie van dit stuk in de inleiding van „*Throne and City*” (blz. 10-14). Omdat de „grote literaire eenheden” gewoon secties van een overkoepelende, doorlopende compositie bleken te zijn, had hij, bij behoud van de volgorde van de bijbelse tekst, telkens kunnen teruggrijpen op wat wordt verondersteld. Met andere woorden, een suggestie voor de tweede druk kan luiden: herschik de vier delen in ongeveer de omgekeerde volgorde als een commentaar op I-II Samuël en I Kon. 1-2.

Uiteraard moet in deze bespreking de exegetische methode van de auteur aan bod komen. Met de term „synchroon” zegt men natuurlijk alles en niets. Wat zijn de ingrediënten ervan bij hem? De ondertitel van de vier delen luidt: „A full interpretation based on stylistic and structural analyses”. Om met het laatste, structuuranalyse, te beginnen, in het werk van F. valt niets zo zeer op als het feit dat de tekst in onderdelen en geheel telkens weer in structuren wordt ondergebracht. Nu krijgt men in de exegese van de Hebreeuwse Bijbel geen rode oren meer wanneer het woord „structuuranalyse” valt. Er heerst een inflatie. Te vaak worden passages thematisch ingedeeld en dan is een structuur snel gevonden want de keuze aan thema's is niet zo groot. Het gaat in de Schrift toch altijd over goddelozen en rechtvaardigen in hun ontmoeting met een God die beide soorten mensen overtreft. Structuuranalisten zijn dan vaak goochelaars: een chiasische structuur is tegelijk lineair, enz. De hoed die alles mogelijk maakt, is nooit ver weg. Maar een dergelijk verwijt treft F. niet. De instrumenten in de hand van deze exegeet-jongleur — want dat is hij — zijn de grammatica, liever nog de syntaxis, en de concordans. Hij staat daarmee in de beste tradities van Leids vakmanschap. Zijn structuren berusten op degelijk onderzoek van het semantische weefsel van een passage en haar zinsbouw. Daarom munt de structuuranalyse van F. uit door verifieerbaarheid.

Men vindt hiervan een treffend voorbeeld in de analyse van het lied van Hanna (I Sam. 2,1-10). De circulaire opbouw van deze tekst wordt ons niet opgedrongen op grond van de inclusio van het woord „hoorn” in het eerste en laatste vers alleen. Fokkelman stelt uitdrukkelijk dat er geen consequent systeem van correspondenties bestaat dat alle verzen dekt, dat de circulariteit ook niet op het hogere niveau van de strofenbouw zonder meer te vinden is, maar eerder tot stand komt door woorden of halfverzen die de

geleding in strofen markeren. In het lied van Hanna zorgen elementen van verschillende aard voor een concentrische opbouw: naast de blikvanger van het woord „hoorn” het syllabisch schema, de correspondentie tussen het krachtige geluid van Hanna (v.1) en de donder van God langs de hemel (v.10) en het doorgeven van de hulp die Hanna zelf heeft ontvangen, in de bede om sterkte voor de koning (vv.1,10). Hiermee zijn nog maar de grenspalen van de concentrische structuur vermeld. Men moet de betreffende bladzijden zelf lezen om te ontdekken dat F. aan het lied van Hanna geen geforceerd structuurschema oplegt, maar de tekst zo veelzijdig observeert dat hij terecht tot een opbouw komt die de volgende conclusie wettigt: het lied vormt de matrix van de grote compositie in vier secties en vijftien scènes die I-II Samuël en I Kon. 1-2 omvat.

De structuur van de tekst vormt bij F. dus geen hallucinatie, maar is een wijze van lezen. Het is daarom ook niet toevallig dat elk deel op het einde de besproken Hebreeuwse tekst colometrisch weergeeft. Hier zou men wel een flankerende theorie betreffende tekstgrammatica wensen, maar wie durft bij een zo omvangrijk en overigens goed gefundeerd werk nog verlangens uiten? Toch doe ik de volgende suggestie voor het geval deze vier delen ooit in kleiner bestek ge vulgariseerd worden: de lezer zou zeer gebaat zijn bij een gevocaliseerde Hebreeuwse tekst met letters van groter formaat.

Het andere woord van de ondertitel, „stylistics”, staat voor het immense arsenaal aan literair-technische middelen dat de goede verteller, zeker een met de geraffineerde scholing die de Oudheid kenmerkt, ter beschikking staat. De huidige generatie exegeten heeft daarvan pas na haar opleiding kennis genomen, en wel sinds wij ontdekt hebben zoveel te kunnen leren van de literatuurwetenschap. Het is ook de kritiek opgevallen dat F. zich deze kennis volledig eigen heeft gemaakt. Helaas bestaat er bij mijn weten geen modern handboek van stilistiek, een soort encyclopedie van literaire conventies. Het werk van GUSTAV GERBER, *Die Sprache als Kunst I-II*, Berlin 1885, blijft nuttig, maar de hegeliaanse esthetica waarop het berust, is niet meer de onze. Legt men dit werk naast dat van F., dan wordt snel duidelijk dat de laatste veel meer zg. „Tropen” kent dan Gerber. De ontwikkeling van de stilistiek in de New Literary Criticism is niet aan F. voorbijgegaan. Hij heeft trouwens ook zelf bijgedragen aan de theorievorming hieromtrent. Men hoeft de Subject Index van „*Vow and Desire*”, die vijftien bladzijden beslaat en de vier delen betreft, er maar op na te slaan om te ontdekken dat de auteur nieuwe literaire verschijnselen heeft beschreven en vernoemd.

Ook een ander woord van de ondertitel: „a full interpretation” vraagt aandacht. Wat bedoelt F. met „full”? Het woord wekt verbazing in het

verband van zijn hermeneutische beginselen. Daar treffen wij stellingen aan als: „The good reader has emptied himself from his own learnedness so that the text may fill him” (I,2). Verder heeft hij in deel II, nog sterker dan in deel I, de wezenlijke rol van de lezer bij de zingeving van de tekst beklemdoond. Neemt F. nu in de ondertitel terug wat hij in zijn inleidingen geeft? Toch bevoogding van de lezer? Waarschijnlijk slaat „a full interpretation” op het verklaringsmodel dat F. op de teksten toepast. Dit model in twaalf stappen is in de inleiding op deel II beschreven. Wie de inleidingen en conclusies van de vier delen naast elkaar legt, ervaart tevredenheid na de beschrijving van dat verklaringsmodel. De in- en uitluidende beschouwingen van deel I ademen teveel een sfeer van *captatio benevolentiae*. De citaten uit Plato en PAUL RICOEUR in deel I zijn boeiend, maar iedere exegeet is wel in staat aan te tonen dat grote humanisten achter zijn wijze van uitleggen staan. Een zakelijke verantwoording van het eigen verklaringsmodel geeft ten slotte dieper inzicht. Het model van F., opgebouwd uit twaalf stappen, pretendeert een volledige verklaring te geven van alle waarneembare taal- en letterkundige verschijnselen die bijdragen aan de zingeving van de tekst, te beginnen met de klanken, langs woorden en zinnen, scènes en „acts”, tot de grote secties en het boek zelf. Aan dit ambitieuze programma danken wij vier delen en meer dan 2400 bladzijden. „Full” nu slaat m.i. op dit programma. De auteur streeft ernaar de tekst volgens al zijn aspecten, in synchrone zin, te beschrijven zodat geen verschijnselen onopgemerkt blijven die de zingeving zouden kunnen veranderen. Een auteur slaagt daar natuurlijk nooit in, maar het streven waarborgt een hoge graad van objectiviteit en getuigt van respect voor de tekst en uiteindelijk ook voor de lezer zelf.

Wat betreft de inleidingen en conclusies van de vier delen, blijft de lezer geen verrassing bespaard. Het was al opgevallen dat deel III geen hoofdstuk „Conclusions” kent, terwijl de inleiding op dit deel in de eerste paragraaf een theoretische beschouwing geeft, getiteld „What a single verse can do”. Dit vers is dan I Sam. 15,33. Hoe boeiend dit betoog ook is, het besproken vers behoort niet tot het tekstcomplex dat in deel III aan de orde is. Deze tweevoudige verbazing over het kader van deel III krijgt een vervolg bij de lezing van deel IV, zowel bij de inleiding als bij de conclusie. Een inleiding ontbreekt geheel. I Sam. 1 wordt wèl goed geplaatst tegen de achtergrond van het voorafgaande tekstgeheel van Richteren 17-21. Men kan de schrijver loven dat hij geen eigen inleiding geeft, maar het segment van I Sam. 1,1-2,10 uitwerkt als „prelude and matrix” van het gehele werk en aldus zijn eigen beginsel trouw blijft, namelijk dat de tekst zelf moet spreken en overtuigen, in dit geval zichzelf moet inleiden. Toch had men

een inleiding van F. zelf hier verwelkomd: een beschouwing vanuit zijn in vier delen gerijpte hermeneutische inzichten en een verklaring van de titel van het vierde deel, „*Vow and Desire*”. Een conclusie ontbreekt in deel IV niet, maar die wordt niet opgevoerd als apart hoofdstuk, doch als paragraaf van hoofdstuk VIII, dat de uitleg van I Sam. 12 bevat, en wel onder de titel „Integrations: Act, Section and Book”. Ik heb er al over uitgeweid hoe belangrijk deze bladzijden zijn voor de conceptie van de vier delen in hun geheel. Ze hadden verdiend een eigen hoofdstuk te vormen.

Ik behoud wèl twijfels bij de ideële achtergrond die F. achter zijn model optrekt: „The model is unassuming and plain because it respects the fact that the narrator and poet use no other material than language. It has little or no pretensions in terms of content and is ideologically neutral. It does not prejudge in respect of religion, morals or philosophy, and this is a blessing in the case of the Bible, for dogma's and religious convictions have all too often functioned as „jamming-stations” in the area of interpretation” (II, 6). Het is hier niet de plaats om een wetenschapstheoretische discussie aan te gaan, maar het is niet moeilijk aan te tonen dat ook F.'s uitleg van de verhalencyclus van I-II Samuël door persoonlijke interesses is geconditioneerd. Het zal iedereen opvallen dat de *Gestaltpsychologie* bij hem een grote rol speelt. Het „testament van David” (I Kon. 2,1-9), bij voorbeeld, wordt met behulp daarvan geduid. Met de aanbeveling aan Salomo om Joab en Simeï te doden rekent David af met een *Gestalt* van hemzelf en daarin komt de duistere zijde van zijn persoonlijkheid volop aan bod. De natuurlijke behoefte van een vader om aan het einde van het leven het onvoltooide tot voltooiing te brengen vindt hier een vulgaire toepassing in de opdracht aan de zoon om de wraak die hij zelf niet heeft kunnen nemen, alsnog te verwerkelijken (I, 386v.). In deel II, bij het lied der vrouwen na de overwinning op de Filistijnen: „Saul heeft zijn duizenden verslagen, David zijn tienduizenden” (I Sam. 18,7), hoort de psychologie van de paranoia zelfs tot de kern van de uitleg (II, 214-221). Het lied heeft voor de vrouwen en Saul een heel verschillende betekenis, maar de subjectieve duiding van Saul, teken van zijn geestesziekte, is tegelijkertijd objectief waar: David zal koning worden!

Ook in deel IV wordt naar psychologische processen als achtergrond van verhalen verwezen, bij voorbeeld bij de uitleg van Elkana's zgn. woorden van troost tot Hanna: „Hanna, waarom weent gij en waarom eet gij niet? Waarom zijt gij zo verdrietig gestemd? Ben ik u niet meer waard dan tien zonen?” (I Sam. 1,8). Fokkelman past het „parent-adult-child personality model” van de transactionele analyse toe op de figuur van Elkana en dat levert een nieuw beeld van deze man op. In zijn eigen woorden: „Elkanah

is comparing himself to people who belong to another generation; the younger generation. We get through to his subconscious when we observe that the Elkanah who wants to be victorious puts himself in a row of children. This inadvertent association, which ignores the generation gap, I interpret as a sign that Elkanah is not at all sure of his excellence, and in his heart wants to be told by his wife that he is her darling little boy. Actually it is he himself who is asking for affirmation, while he appears to be affirming her". F. besluit deze alinea met de opmerking: „In the end what is so hurtful in the contact between Elkanah and Hannah is that he invokes the mother figure in a woman who has been stricken with childlessness" (IV, 30). In deze uitleg heeft F. de psychologie echt geïntegreerd in zijn exegese. Een associatie met het exegetische programma van Eugen Drewermann dringt zich op.

Een aantal zaken verdient ten slotte nog vermelding. Ten eerste de ruime aandacht voor tekstkritiek. Bij synchrone tekstlezing besteden de auteurs daaraan meestal nauwelijks aandacht, tekstkritiek is immers een diachrone bezigheid. In dit oeuvre is dat niet het geval. Ook deel IV biedt aan het einde een kleine dertig bladzijden aan grondige tekstkritiek, waarin veel geleerdheid en discussie met andere auteurs ligt opgeslagen. De lezing daarvan is boeiend, ook al om reden van de afwisseling temidden van soms duizelingwekkende structuuranalysen.

Verder, het gehele oeuvre was nooit tot stand gekomen zonder bijzondere deskundigheid en toewijding van de zijde der vertalers en vertaalsters en zonder nauwe samenwerking tussen hen en de auteur. In de „acknowledgements" van de vier delen vallen vele namen. Ik heb niet achter de schermen kunnen kijken, maar het valt mij wel op dat deze brede spreiding van verantwoordelijkheid één gelijkmatige, heldere stijl niet in de weg heeft gestaan, vermoedelijk dank zij de bekommernis van alle betrokkenen om het taalniveau van de uitleg niet schril te laten afsteken bij dat van de verhalencyclus zelf. Ten slotte heeft de uitgeverij Van Gorcum voor een zorgvuldige en fraaie vormgeving ingestaan. Hierbij zal wel even veel vakmanschap als geduld zijn opgebracht.

Kortom, wie het nieuwe deel „*Vow and Desire*" ter hand neemt, zal ervaren dat hierin schitterende verhalen op schitterende wijze tot leven worden gebracht. Indien men voorlopig geen tijd vindt het hele werk te lezen, kan men het verhaal van Sauls zoektocht naar de ezelinnen als kennismaking nemen. Het zal iedereen boeien hoe hierin, volgens de verklaring van F., drie zoektochten, „quests", met elkaar verweven zijn. De rol van F. is als die van de meisjes in dat verhaal. Zij bewerken de ontmoeting van Saul, niet met de ezelinnen maar, veel beter, met de ziener

Samuël. Fokkelman bewerkt de ontmoeting van de lezer met het prachtige verhalencomplex van I Sam. 8-12. Voor zijn uitleg geldt wat hij over de verhalencyclus van I-II Samuël opmerkt: „A text left unread is like a spirit in Sheol” (II, 8).

BOEKENNIEUWS

Algemeen

De „Zeven Wereldwonderen” blijven ons boeien, met name, wanneer er nog een enkele van overeind staat, zoals de pyramiden van Egypte. De lijst moet in hellenistische tijd opgesteld zijn en wel tussen 290 en 226 v. Chr., want de Kolos van Rhodos stond alleen toen overeind. De belangstelling voor Klein-Azië wijst erop, dat de lijst daar ontstaan kan zijn. Antipatros van Sidon schreef in de tweede eeuw voor Chr. een gedicht over de wereldwonderen, waarbij de tempel van Artemis het wint (*Anth. Pal.* IX 58). Eerder noemden we over dit onderwerp het boek van CLAYTON en PRICE (*Phaenix* 37,1, 1991, 63); nu kunnen we de tweede, aangevulde, uitgave aankondigen van WERNER EKSCHMITT, *Die Sieben Weltwunder. Ihre Erbauung, Zerstörung und Wiederentdeckung* (Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1993; 297 pp.; 100 ill.; 50 foto's; 28 in kleur. Prijs DM 49,80. ISBN 3-8053-0784-5). Dit boek is omvangrijker dan dat andere, omdat deze schrijver de ruimte heeft, ook de historische context te belichten; verder beschrijft hij de vaak spannende herontdekking der monumenten. Ook is het boek rijk geïllustreerd; dit hoort bij de traditie van de „mooie” boeken van uitgeverij Philipp von Zabern. Ons interesseren de hoofdstukken over het Nabije Oosten in het bijzonder. In het eerste worden de Hangende Tuinen van Babylon behandeld. Hier gaat het belichten van de context nogal ver: de opgravingen van Babylon en de ontdekkingen daar worden uitvoerig en instructief beschreven, maar daarbuiten spelen de tuinen een kleine rol. Het is ook een probleem, ze te localiseren. Men neemt nu aan, dat ze aan de rivier lagen. Het andere boek gaf een vertaling van de belangrijkste Griekse bronnen over die tuinen; men mist die hier. Wel worden de muren van Babylon in den brede beschreven; zij worden in het gedicht van Antipatros ook genoemd. Veel uitvoeriger dan in het andere boek is hier het exposé over de Pyramiden. Ze worden alle behandeld en ook de bijhorende tempels worden erbij betrokken. Men komt onder de indruk van deze prestatie van het Oude Rijk. Berekend wordt, dat bij de bouw van de pyramide van Cheops elke twee minuten een blok van 2,5 ton werd geplaatst. Hoe deden ze dat? Door een spiraalvormige dam om de pyramide naar boven te laten lopen, neemt men aan. Dat dit alles ook nog met grote precisie werd uitgevoerd, mag verbazen. In het Oude Rijk waren er geen massa's slaven en de auteur zegt, dat de bevolking zelf deze inspanning

opbracht, in het geloof, dat zo de welvaart voor het volk gewaarborgd was. Hij herinnert ons aan de bouw aan kathedralen in de Middeleeuwen.

De vuurtoren van Alexandrië, de Pharos, krijgt een kort hoofdstuk. Uitvoerig is het verhaal over Ephese en de ontdekking van de tempel van de Grote Artemis. De vondst van o.a. munten leidt tot een beschouwing over het eerste „geld”. Het beeld van Artemis valt op door de talrijke hangende „borsten”. Dat zijn ze zeker niet en we horen van de nieuwe theorie van een Zwitser, die er de balzakken van stieren in meent te herkennen. Deze nieuwe mogelijkheid wordt nu voorzichtig afgetast. Zo zien we de wetenschap vorderen. De andere hoofdstukken gaan over het beeld van Zeus in Olympia, het Mausoleum van Halikarnassos en de Kolos van Rhodos.

De Duitse opgravingen in Babylon komen terug in de mooie catalogus *Das Vorderasiatische Museum* dat dezelfde Philipp von Zabern in 1992 uitbracht (256 pp.; op bijna elke bladzijde een kleurenillustratie. Prijs DM 78,-; ISBN 3-8053-1188-5). Het museum lag in Oost-Berlijn en nu, een jaar na de „Wende”, verschijnt dit werk in nieuwe stijl. Na een inleiding volgen de objecten, elk met uitvoerige beschrijving; vooral uit de eigen opgravingen te Uruk (Warka), Babylon, Assur, Guzana (Tell Halaf), Sam'al (Zindjirli). Een mooie dwarsdoorsnede.

M. STOL

Egypte

SERGIO DONADONI (RED.), *De wereld van de Egyptenaren* (Agon Amsterdam), 1993, ISBN 90-5157-107-0. Een groep van elf specialisten uit de wereld van de egyptologen presenteert hier evenzoveel „karakteristieke types” van de Egyptische maatschappij. Dit meldt althans de omslag van dit gebonden boek, waarop overigens slechts tien van de elf namen en hoofdstukken genoemd zijn. De types vertegenwoordigen een beroep, een status, of een ander kenmerkende „karakteristiek”, zoals de vrouwelijke sekse (!). In zijn voorwoord waarschuwt de redacteur dat veel zaken onbesproken blijven en dat de aandacht voornamelijk gericht is op profane en rationele elementen; juist een eenduidig beeld wordt geschetst dat de lezer „niet tot fantasieën aanzet”. In het eerste hoofdstuk schildert R.A. CAMINOS het harde bestaan van „de boer”, die als landarbeider, herder of visser geplaagd werd door corveediensten, belastingdruk, ziekteverschijnselen en armetierige behuizing. Hierna neemt D. VALBELLE een hoofdstuk over „de ambachtsman” voor haar rekening. Zij behandelt eerst de bronnen uit de drie grote cultuurperiodes, waarna een beschrijving wordt gegeven van verschillende functies, de maatschappelijke positie en de privé-omstandigheden van de ambachtslieden. Onder de kop „De schrijver” bespreekt A. ROCCATI de ont-

wikkeling van taal en schrift, het onderscheid tussen kennis van het hiërogliefenschrift en het hiëratisch en tussen „schrijvers” en „voorleespriesters”. Schrijversopleiding, manuscripten, en maatschappelijke taken worden onder de loep genomen. De geschiedenis van Jozef is voor O. BERLEV aanknopingspunt voor de bestudering van positie en functie van „de ambtenaar”, terwijl een encyclopedisch *Onomasticon* gehanteerd wordt voor onderzoek naar de hiërarchie van het ambtenarenapparaat. Dit hoofdstuk gaat over recrutering, opleiding, crises en onderhoud van deze bevolkingsgroep en de vergoddelijking van enkele van haar leden. S. PERNIGOTTI laat Herodotus aan het woord komen over de Oud-Egyptische „priester” om vervolgens aan de hand van andere bronnen de verschillende functies en taken van priesters te bespreken. Daarnaast worden ook de ontwikkeling van de Egyptische religie die leidde tot religieuze centra, de samengang van staat en religie, de koning als opperpriester van elke afzonderlijke godheid, en het verschijnsel „lekenpriester” beschouwd. De wereld van de militairen komt aan bod in het hoofdstuk „De soldaat” van de hand van SJEIK 'IBADA AL-NUBI. Een defilé van onderwerpen: sociale en culturele betekenis van soldaten, militaire termen en titels, militaire dienst als corvee, de opleiding, huursoldaten, beroepsmilitairen, soldatenkoningen, legerforten en slagvelden. Hier wordt ook een beeld geschetst van het gebruik van ideologie en vijandbeeld als krijgsmotief. „De slaaf” is als „type” moeilijk te karakteriseren, zo verklaart A. LOPRIENO. Dienstbaarheid en afhankelijkheid als kenmerken voor de slaaf vindt men in het Oude Rijk bij de grote massa van de Egyptische bevolking. In het Middenrijk wordt de sociale structuur complexer en zien we boeren en ambachtslieden in dienst van burgers en soldaten en boeren als corvee-arbeiders in staatsprojecten. Hier ziet de auteur slavernij als verticaal fenomeen: binnen het eigen beroep kan een ieder tot dwangarbeid veroordeeld worden. In het Nieuwe Rijk valt een toename te constateren van buitenlandse arbeiders, koopslaven, overwonnen Aziaten en huurslaven. Voor een deel in het verlengde van dit hoofdstuk is het volgende, „De vreemdeling” van E. BRESCIANI. Hier gaat het niet alleen over overwonnen en meegevoerde bevolkingsgroepen, maar ook over vrijwillige immigranten, diplomatieke betrekkingen, georganiseerde buitenlanders in Egypte, buitenlandse koloniën, tolken en tweetaligheid. Ook vreemde goden, vreemde (rituele) gebruiken en vreemde overheersers passeren de revue. Ook als een Egyptenaar overleden is speelt hij of zij nog een rol van sociaal-economisch belang. S. DONADONI laat zijn licht schijnen op „de dode” als opdrachtgever voor aanleg van een graf, houwen van beelden, verzorging van een grafuitzet, mummificatie. Ook na de dood blijft het sociaal-economische aspect d.m.v. funeraire stichtingen, organisatie van dodenpriesters, en „last but not least”:

grafroof, waardoor goederen weer in de roulatie kwamen. De dode als sociaal wezen wordt gepresenteerd in de correspondentie met overledenen. „De farao” van E. HORNUNG vormt een hoofdstuk, waarin de koningstitels worden geanalyseerd en een inventarisbespreking wordt gegeven van koningskronen, koningskleding en overige koningsregalia. Daarnaast worden persoonlijke details van farao’s (o.a. uit brieven) bekeken, alsmede de verschijning van vrouwelijke farao’s en godsgemalinnen. Erfopvolging en legitimatie, geestelijke en lichamelijke opvoeding, het ambt van farao en de *Sed*-feesten zijn thema’s die bijdragen aan het begrip voor de farao als schepper en vernieuwer. Het slot van deze reeks wordt gevormd door het thema „de vrouw” van de hand van E. FEUCHT, waarin naast lofzangen over de schoonheid van een vrouw haar plichten en taken als echtgenote en moeder worden beschreven. Vrouwen konden taken van mannen overnemen, of met hen delen, maar hadden zelden een leidende positie. De rechtspositie van vrouwen was niet negatief, maar de auteur concludeert dat vrouwen en mannen geenszins gelijkberechtigd waren. Deze gevolgtrekking kan men al maken als de thema’s van dit boek nog eens op een rij gezet worden. Het is natuurlijk onvermijdelijk dat types/thema’s elkaar overlappen door verschijnselen als priester-schrijver, vreemdeling-als-slaaf, boer-als-slaaf, soldatenhuurling, vrouw als dode, vrouw als echtgenote van ambachtsman; zelfs enkele termen worden (zonder kruisverwijzing) verschillend geïnterpreteerd, zoals *w’b* „gereinigde” (in: De priester) en „vrijgemaakte/naar hogere status overgegane” (in: De slaaf); „Godsvader” als „priester uit de hoogste rang” (in: De priester) en „lijfelijke vader van de koning-als-gods-zoon” (in: De ambtenaar). Opvallend is dat bepaalde Oud-Egyptische teksten steeds weer opduiken om verschillende types nader toe te lichten, zoals bijvoorbeeld „Het Decreet van Dahshur”, brieven van particulieren en wijsheidsteksten. Daardoor krijgt de lezer een goede indruk van de beperktheid van bruikbare gegevens en tot welke conclusies die toch nog kunnen leiden. Dit is een boek, dat enige voorkennis veronderstelt om de veelheid aan details die in de elf hoofdstukken wordt gepresenteerd een inbedding te kunnen geven. Achter in het boek bevindt zich een kort chronologisch overzicht, een verklarende woordenlijst, een per hoofdstuk ingedeelde bibliografie en een index.

EUGEN STROUHAL, *Leven in het Oude Egypte* (Becht Haarlem), 1993, ISBN 90-230-0801-4. Gebonden, fl. 79,90. Dit boek valt onmiddellijk op door zijn formaat, maar meer nog door de prachtige foto op de omslag, die net als het merendeel van de bijna driehonderd, vaak heel bijzondere, foto’s in het boek gemaakt zijn door fotograaf Werner Forman. De auteur neemt de lezer aan de hand mee langs het dagelijkse bestaan van de oude Egypte-

naren, te beginnen met de conceptie en de geboorte en eindigend met het graf. Daartussen in komen allerlei menselijke thema's aan bod zoals jeugd en opvoeding, liefdesleven en huwelijk, woonomgeving, kleding en sieraden. Het leven op het platteland wordt met veel oog voor detail beschreven, evenals de werkzaamheden van ambachtslieden, kunstenaars, scheeps- en grafbouwers. Militaire troepen en oorlogshandelingen en de functies van opzichters en schrijvers worden met tal van anecdotes besproken. De tempel vormt het decor voor de bespreking van priesterkasten, rituele gebruiken, processies en de vervaardiging van wetenschappelijke en geheime manuscripten. In de beschrijving van ziektebeelden en medische verzorging, net als in de bespreking van mummificatietechnieken toont de auteur zijn fysisch-anthropologische aard. Als archeoloog komt hij aan bod in de behandeling van opgravingsplekken en -vondsten, waarmee het boek gelardeerd is. Veel tekst wordt gewijd aan de bespreking van details op de foto's, waar naar jammer genoeg in de nederlandstalige editie lang niet altijd juist verwezen wordt. Terwille van een vlot lopende vertelling worden nogal eens dingen beweerd, die wetenschappelijk niet helemaal te verantwoorden zijn. Het maakt het wel genoeglijk om bijvoorbeeld te lezen over het boerenleven en de veeteelt, waarbij je de mest en de dieren haast kunt ruiken! Door de veelheid aan thema's en door de prachtige foto's is het een boek om steeds weer ter hand te nemen. Voorin staat een voorwoord van professor G.T. Martin, achterin een chronologie, een bibliografie en een zakenregister.

Anatolië

Toen Kurt BITTEL in 1978 de leiding over de opgravingen van de oude Hettitische hoofdstad Hattuša bij het Turkse dorpje Boğazköy (Boğazkale) overdroeg aan Peter NEVE, was de aandacht van de archeologen tot dan toe vooral uitgegaan naar de zogenaamde Benedenstad. Dit is het oudste deel van Hattuša gedomineerd door de grote dubbeltempel (Tempel 1) voor de Stormgod en de Zonnegodin enerzijds en de burcht Büyükkale met zijn paleizen en administratieve gebouwen anderzijds. Sinds 1931, het jaar waarin de Deutsche Orientgesellschaft haar campagnes by Boğazköy hervatte, had BITTEL hier de leiding gehad met een onderbreking gedurende de Tweede Wereldoorlog en de eerste jaren daarna. Het resultaat is terug te vinden in een hele serie voorbeeldig uitgegeven opgravingsverslagen van de kleinste botrestjes tot de grootste bouwwerken alsmede in de tientallen banden met Hettitische spijkerschriftteksten. En BITTEL beperkte zich niet alleen tot de Benedenstad, maar dokumenteerde ook uitgebreid zijn activiteiten in het noordelijk van Hattuša gelegen grafcomplex Osmankayası en het rotsheilighdom Yazılıkaya.

Een van die opgravingsverslagen was van de hand van NEVE, die jaren lang onder BITTEL ervaring opdeed. Van huis uit bouwkundig ingenieur, wijdde hij zich aan de architectuur van Hattuša, van zowel de Beneden- als de Bovenstad. Toen hij in 1978 de leiding over de opgravingen overnam, verlegde hij het zwaartepunt naar het meer recente, zuidelijke deel van de hoofdstad, de Bovenstad. Afgezien van de imposante cyclopische muurresten met de drie grote poorten, een vijftal tempels en de uitstekende rotsputen Nişantepe en Yerkapı, was dit gedeelte nog vrijwel onontgonnen gebied. Sindsdien heeft NEVE ons vrijwel jaarlijks verrast met opzienbarende vondsten, waarvan sommige zonder meer spektakulair genoemd mogen worden. Kort voor zijn afscheid in 1993 als expeditieleider heeft Peter NEVE zijn bevindingen over die bijna 15 jaren neergelegd in *Hattuša - Hauptstadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, oorspronkelijk uitgegeven als themanummer van het tijdschrift *Antike Welt, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte* (88 pp., 241 ill.; 1992, DM 22,-) en intussen ook als hard cover verkrijgbaar (Zaberns Bildbände zur Archäologie Band 8; Philipp von Zabern, Mainz 1993, DM 39,80).

NEVE toont zich een archeoloog met een duidelijk oog voor grote structuren en een weidse visie op het karakter van de Bovenstad. Dit monumentale deel van de stad is slechts een kort leven beschoren geweest: hoewel aanzetten tot de uitbreiding mogelijk al onder zijn beide voorgangers gegeven zijn en hoewel zijn opvolger zich zeker niet onbetuigd heeft gelaten, geldt koning Tudḫalija IV (ca. 1240-1210) toch als de bouwheer. Dit betekent, dat deze stadsuitbreiding zeker nog geen honderd jaar gestaan heeft, waarschijnlijk zelfs niet veel langer dan een jaar of vijftig. In NEVE's visie lag aan het ontwerp en de bouw ervan een duidelijk algemeen plan ten grondslag (zie zijn afb. 44). Rekening houdend met de natuurlijke gesteldheid van het terrein is er een symmetrie herkenbaar in de manier waarop de drie grote stadspoorten (van west naar oost: Leeuwenpoort, Sfinxpoort, Koningspoort) in de muren opgenomen zijn en hun assen binnen het gebied van de Bovenstad allemaal in het paleiskomplex van Nişantepe samenkomen. In dat zo afgegrensde areaal ligt direkt ten noorden van de Sfinxpoort een centraal tempeldeel met zo'n dertig heiligdommen terwijl aan de Leeuwen- en Koningspoort ieder binnen een temenos een eigen kleiner tempelkomplex toegedeeld lijkt. Hiermee in verband staat NEVE's visie op de rol van de muren. Hij neemt afstand van de interpretatie als verdedigingswerken en ziet in de wijze van aanleg duidelijke argumenten voor een sakraal-ceremoniële functie met een heuse *via sancta*. Dit sterk religieuze karakter van het zuidelijk deel van de Bovenstad vormt in feite een versterking of ook wel een bevestiging van de religieuze preokkupatie van diezelfde

Tudḫalija IV, zoals we die uit de teksten kennen. NEVE doet daar nog een schepje bovenop door als eerste te suggereren (p. 6, 85), dat deze koning wellicht al tijdens zijn leven goddelijke eer voor zichzelf opeiste.

Alle grote vondsten van de jaren tachtig komen rijk geïllustreerd aan bod: het bronzen tablet, de Hurritisch-Hettitische bilingue, de (doden?-) tempel op Niṣantepe met eigen sfinxpoort, het grote waterbekken met de omwalling waarin o.a. „Kammer 2” met de grote hieroglyfische inscriptie, de ongeveer 3000 gezegelde bullae en de daarbijgevonden oudere „Land-schenkingsurkunden” (zie hiervoor al eerdere berichten in *Phaenix* 37,2 (1991) 42-43 van D.J.W. MEIJER en *Phaenix* 38,1 (1992) 32-46 van Th.P.J. VAN DEN HOUT). Prachtig zijn ook de stukjes wandschildering uit een van de tempels, die een indruk geven van de kennelijk bonte kleuren, waarmee we ons dit soort gebouwen versierd moeten voorstellen.

Voor wie in de Hettieten geïnteresseerd is, zowel de vakman als de leek, geeft Peter NEVE met dit boek een uitmuntend overzicht van de ontwikkelingen van de afgelopen vijftien jaar. Tegelijkertijd wordt daarmee duidelijk, hoeveel zowel archeologen als filologen aan hem te danken hebben: mede dankzij zijn archeologische bemoeienissen is de Hettitologie uitgegroeid tot een uiterst dynamische tak van de Oud Nabije Oosterse studies.

THEO P.J. VAN DEN HOUT

Palestina

DAVID USSISHKIN, *The Village of Silwan; The Necropolis from the Period of the Judean Kingdom*. Israel Exploration Society, Jerusalem 1993. 376 pp., 211 illustraties, 28 x 21 cm. Prijs \$48,-

De hier beschreven necropolis ligt in het dorp Silwan in Oost-Jeruzalem, vlak bij de oude Stad van David. Hoewel het grafveld al meer dan een eeuw bekend is, werd pas in 1968 en 1969 een systematisch onderzoek uitgevoerd, door een Israëliisch team onder leiding van DAVID USSISHKIN.

De necropolis bestaat uit een groot aantal graven, uitgehakt in de zachte kalksteen van de oostelijke oever van de Wadi Kidron. In totaal zijn door het team 50 graftombes ontdekt, alle daterend uit de 9e-7e eeuw v. Chr. Dit grafveld moet niet verward worden met de bekende monumenten langs de weg door de Kidronvallei, zoals de graven van Absalom en van de Bnei Hezir, die uit de hellenistische tijd stammen. De IJzertijd-graven zijn veelal ernstig beschadigd door latere ingrepen. In de Romeinse en Vroeg-Byzantijnse perioden werd het gebied als steengroeve gebruikt. Daarna zijn diverse tombes in gebruik genomen door christelijke hermiten, die hun „huis” waar nodig bijhakten om het aan te passen aan hun behoeften. Later is het Arabisch dorp Silwan gebouwd op de helling waarin de graven

waren uitgehakt. Veel graftombes zijn daarbij in gebruik genomen als woning, kelder, kippehok of watercisterne.

Voorzover mogelijk zijn alle tombes beschreven, opgemeten, getekend en gefotografeerd. Ook van oudere foto's en tekeningen is ruimhartig gebruik gemaakt. De grafkamers zijn in de rots uitgehakt en hebben in de rots uitgehouwen banken waarop de doden werden gelegd. Op de tekeningen afgaand hadden alle tombes één grafkamer, dit in tegenstelling tot de „familiegraven” met meerdere grafkamers die ten noorden van de Damascuspoort zijn gevonden. Vier of mogelijk vijf tombes waren geheel van de rotswand losgehakt als één grote steenmassa: monolitische tombes. Sommige hadden oorspronkelijk puntdaken, andere platte daken.

Het grafveld heeft enkele opmerkelijke kenmerken. Zo zijn de graven moeilijk bereikbaar omdat ze in een steile helling zijn uitgehakt. Stijlkenmerken als de puntdaken en kroonlijsten zijn volgens Ussishkin alleen te vergelijken met die van contemporaine tombes ver van Israël, in Urartu, Phrygië, Lydië, Cyprus en Etrurië. Andere graven, zoals de „Tombe van de Dochter van de Farao”, zijn daarentegen sterk Egyptisch beïnvloed. Over het hoe en waarom van deze buitenlandse invloed kan ook Ussishkin slechts speculeren.

Op drie monolithische tombes zijn inscripties bewaard gebleven, die al door AVIGAD gepubliceerd zijn. De langste is die op de „Tomb of the Royal Steward”, die vertaald luidt: „Dit is [de tombe van ...]yahu, die over het huis is. Er zijn hier geen zilver en goud, maar [zijn beenderen] en die van zijn slavin met hem. Vervloekt degene die dit opent.” Op de mogelijke connectie met de Shebna uit Jes. 22:15-17 is al vaker gewezen.

Het boek is prachtig uitgegeven en werkelijk een lust voor het oog. Een beetje triest is dat onder de vele personen die in het voorwoord bedankt worden voor hun bijdragen, de bewoners van Silwan niet genoemd worden, maar dat wel uitgebreid melding wordt gemaakt van de tegenwerking die het archeologische team van hen heeft ondervonden.

MARGREET STEINER

De Israel Exploration Society publiceerde „*Ancient Churches Revealed*” (Jeruzalem 1993; ISBN 965-221-016-1; 358 blz., rijk geïllustreerd, ca. f 75,00). Dit is het derde deel uit de reeks „onthullingen”: eerder verschenen al „*Jerusalem Revealed*” en „*Ancient Synagogues Revealed*”. Het gaat steeds om de vertaling en bewerking van artikelen die eerder verschenen in het Hebreeuwse tijdschrift *Qadmoniot*. Het gaat in dit tijdschrift meer om het presenteren van nieuwe vondsten, dan om grondige systematische studies. Die komen in de toekomst wel. Deze bundel, die

tweemaal zo dik is als de voorgaande, bevat zo'n 35 bijdragen, waarvan ruim 25 gewijd zijn aan de publikatie (vaak de eerste) van kerken of groepen van kerken die de laatste jaren in Israël gevonden werden of waar nieuwe opgravingen plaatsvonden. Chronologisch gezien gaat het eigenlijk om twee periodes: de Byzantijnse tijd en de Kruisvaardertijd. Voor beide periodes geldt dat in korte tijd (iets meer dan een eeuw) enorm veel kerken gebouwd werden. Israël ligt bezaaid met kerken en kerkjes uit de 2e helft van de vijfde en de 1e helft van de zesde eeuw n. Chr. Velen daarvan deden met de nodige her- en verbouwingen dienst tot ver in de achttiende eeuw. Toen begon het Christendom in Palestina duidelijk terug te lopen. De Kruisvaarders hebben dan weer voor een opleving van de kerkbouw gezorgd. Deze bundel bevat twee inleidende artikelen: één over de ontwikkeling van de kerkbouw in Palestina en één over de relatie kerkbouw-liturgie in het Byzantijnse en middeleeuwse Palestina. Toch mist de lezer een diepere, systematische behandeling. Daar is in Nederland goed in voorzien door het deel „*Kerk en kerken in Romeins-Byzantijns Palestina*” van R. VD BROEK e.a. (*Palestina Antiqua*, deel 6, Kampen 1988); hierin met name het overzicht van dr. K.H.L. VRIEZEN, „De archeologische resten van vroegchristelijke kerken in Palestina”. De bundel *Ancient Churches Revealed* geeft niet alleen een heel aantal nieuwe kerken, maar ook nieuwe inscripties, nieuwe mozaïeken (en daaronder hele fraaie) en nieuwe problemen (bijv. de opvallende noord-zuid oriëntatie van een hele groep kerken in de Negev). Fascinerend vond ik de beschrijving van de vrij grote, in een grot gebouwde kerk van Chirbet ed-Deir in de woestijn van Juda (tussen Tekoa en En-Gedi). In het algemeen wordt in deze bundel veel aandacht geschonken aan de „woestijnkerken”. Het is indrukwekkend te zien met hoeveel aandacht de voor het merendeel niet-Christelijke archeologen deze kerken hebben opgegraven en gepubliceerd. En dat leidt ons tot de volgende aankondiging.

Het gaat om het nieuwe Nederlandse tijdschrift *Bijbel, Geschiedenis en Archeologie* (uitgave van de Werkgroep „Bijbel en Geschiedenis” in Barneveld, postbus 1143). Dit tijdschrift wil de historische en daarmee ook de theologische betrouwbaarheid van de Bijbel verdedigen. Men wil o.a. — ik citeer uit de begeleidende brief — „een bijbels-wetenschappelijk alternatief geven voor de bijbelkritische benadering van de Bijbel ...”. En daar schuilt nu precies het probleem voor Uw recensent. „Kritiek” is een ander woord voor „een onafhankelijk oordeel”. Het hoeft niet persé negatief te zijn. Het is in feite synoniem met „wetenschappelijk”. Wetenschappelijke bestudering van de Bijbel, of van welk ander object ook, *streeft* naar een objectief oordeel. Zij is gefundeerd op onafhankelijkheid, zowel van theo-

logisch, kerkelijk of politiek gezag, als van de eigen vooronderstellingen van de onderzoeker. Lang niet iedere onderzoeker slaagt er in deze laatste a priori's voldoende uit te schakelen, of tenminste duidelijk aan te geven. Maar door dit tot het uiterste na te streven wordt het mogelijk tot enige objectief controleerbare conclusies te komen. Zoals bijv. in het hierboven besproken Israëliësch boek over Christelijke kerken. Er wordt dus door de wetenschap geen oordeel uitgesproken over de eigen gezichtspunten van de onderzoekers, maar er wordt van hen verwacht dat ze er in hun werk afstand van bewaren. De Werkgroep die dit nieuwe tijdschrift uitgeeft, wil de eigen theologische vooronderstellingen juist tot uitgangspunt nemen. Ik vrees dat zij zich hiermee buiten de wetenschappelijke discussie plaatst. Daar komt nog bij dat niemand van de zeskoppige redactie mij bekend is. „Ex Oriente Lux” rekent het tot één van haar hoofdtaken om verantwoorde en wetenschappelijke voorlichting te geven over het oude Nabije Oosten. Zij zal dit nieuwe tijdschrift derhalve niet kunnen aanbevelen.

Verder ontving de redactie *Biblical Archaeology Today, 1990* (Uitgave Isr. Explor. Soc., Jeruzalem 1993, 770 blz. \$60,00). Dit is de tweede bundel met deze titel, de eerste was *Biblical Archaeology Today, 1985*). In beide gevallen gaat het om de *papers* van de gelijknamige congressen die in 1985 en 1990 in Jeruzalem gehouden zijn. Het nu verschenen deel bevat de tekst van 89 voordrachten, met een aantal reacties uit de discussies. In de voordrachten ligt het accent duidelijk meer op technische en methodische aspecten, dan op het puur presenteren van nieuw materiaal. Er was ook een speciale sectie gereserveerd voor methodische vragen, zoals ook voor Epigrafiek en het onderzoek van de Dode Zee-rollen. Wat de tijd betreft, beperkte dit congres zich tot de „bijbelse periode”, van ca. 1200 v. Chr. t/m de Grieks/Romeinse periode. Omdat het in 1990 een eeuw geleden was dat de eerste echt wetenschappelijke opgraving in Palestina werd uitgevoerd (*tell el-Hesi*), was er op dit congres erg veel aandacht voor de geschiedenis van de archeologie in dit land. Overigens was er maar één Nederlandse bijdrage, van mevr. dr M.L. Steiner (Leiden) „The Jebusite Ramp of Jerusalem: the Evidence from Macalister, Kenyon and Shiloh-Excavations”.

Kortom, een bundel die een excellent overzicht geeft van de stand van zaken in de huidige Archeologie van Israël en zijn relatie tot de bijbelwetenschap.

C.H.J. DE GEUS

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

16. J. HOFUIJZER, *Religio Aramaica. Godsdiensstige verschijsnelen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensstige van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f 45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezwerings, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezwerings, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f 70.— (leden f 45.—

De egyptische lijkstas was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstasen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtengoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.)

f 25.— (leden f 15.—

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f 65.— (leden f 45.—

Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst of de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f 65.— (leden f 45.—

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollemm de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f 80.— (leden f 50.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

Nieuw

Supplementen Ex Oriente Lux, deel 2 (8vo, 144 p., 20 ill.; Leiden/Leuven 1993; ISBN 90-72690-09-5):

LANDBOUW EN IRRIGATIE IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

De landbouw ontstond meer dan tienduizend jaar geleden in het Nabije Oosten en vormde spoedig de voornaamste basis van bestaan voor de zich ontwikkelende kulturen van de „vruchtbare halve maan”. Landbouw vereist water en het verkrijgen en goed gebruiken daarvan was daar niet eenvoudig. In veel streken viel (te) weinig regen en was men op kunstmatige irrigatie aangewezen en overal maakten landschap en klimaat een zorgvuldig beheer van het water nodig. Dit vereiste technische voorzieningen (dijken, stuwen, sluizen, kanalen, terrassen), die vroegen om management en regels voor waterverdeling en onderhoud. Landbouw was seizoensgebonden en arbeidsintensief en bepaalde zo het patroon van het leven op het land.

De vijf bijdragen in dit boek beschrijven deze aspecten, zowel de landbouw en het leven op het platteland als de irrigatie, in *Egypte, Mesopotamië en Palestina*. De auteurs zijn deskundigen die putten uit de originele geschreven bronnen en de archaeologische gegevens, waarbij dankbaar gebruik gemaakt wordt van oude Egyptische afbeeldingen. De bijdragen zijn:

- T.G.H. JAMES, Het leven op het platteland in het oude Egypte
E. ENDESFELDER, Het vraagstuk van de irrigatie in het faraonische Egypte
K.R. VEENHOF, Mesopotamië: het land en het water
C.H.J. DE GEUS, Het belang van archeologisch onderzoek naar de Palestijnse landbouwterrassen
D.C. HOPKINS, Het plattellandsleven: de strijd van het vroege Israël om het bestaan.

Het boek is interessant voor archeologen, historici en bijbelwetenschappers en voor wie belang stelt in de geschiedenis van de cultuur en de techniek. Per kultuurgebied wordt een beknopte bibliografie geboden. Enkele artikelen werden uit het Duits en Engels vertaald. De redactie berustte bij D. van der Plas, B. Becking en D. Meijer. De uitgave kwam tot stand met steun uit het Goderie-Fonds en is een coproductie met Uitgeverij Peeters te Leuven.

Leden van Ex Oriente Lux kunnen dit boek bestellen tegen een *gereduceerde ledenprijs* (30% beneden de boekhandelsprijs), door overmaken van fl. 24.— (inclusief porti en verzendkosten) op *postgiro no. 229501 van Ex Oriente Lux*, Leiden, met de vermelding „Landbouw”.

Exemplaren van deel 1, *De Schepping van de Wereld*, zijn nog verkrijgbaar. Door overmaken van fl. 45.— op hetzelfde gironummer, met vermelding „Landbouw en Schepping”, krijgt U beide delen toegezonden.